राज्यशास्त्र

सत्र २ :

पेपर १ :- भारतीय राजकीय प्रक्रिया

प्रकरण १ :- संघराज्य व्यवस्थेचे बदलते स्वरूप
1] वित्तीय व आणीबाणीविषयक केंद्र-राज्य संबंध
2] स्वायत्तेची मागणी
3] केंद्र-राज्य संबंधाचे बदलते पैलू

प्रकरण २ :- पक्षीय राजकारण व निवडणूका
1] राष्ट्रीय पक्ष व त्यांची वैशिष्ट्ये
2] प्रादेशिक पक्ष व त्यांची वैशिष्ट्ये
3] १९८९ नंतरच्या निवडणूकामधील राजकीय पक्षाची कामगिरी

प्रकरण ३ :- सामाजिक पैलू
1] जात
2] धर्म
3] लिंग

प्रकरण ४ :- राष्ट्रीय सुरक्षेपुढील आव्हाने
1] राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण
2] सुरक्षेपुढील अंतर्गत धोके (नक्षलवाद)
3] जागतिक दहशतवाद

OPPO A17 · ©Saurabh Pawar
2023/03/21 08:15
Dr. Dattatray Sawant

1. संघराज्य व्यवस्थेचे बदलते स्वरूप

प्रश्न 1] संघराज्याची संकल्पना व संघराज्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.

अ] प्रास्ताविक :

जगातील बहुतेक देशांमध्ये धर्म, भाषा, राष्ट्रीयत्व या घटकांमध्ये विविधता आढळते. देशातील सर्वधर्मीयांना, सर्वभाषीकांना समतेने वागवून देशाचा राज्यकारभार सुरळीत चालवण्यासाठी संघराज्याची स्थापना केली जाते

ब] संघराज्याची संकल्पना :

'Foed us' या लॅटिन शब्दापासून 'Federation' हा इंग्रजी शब्द तयार झाला. Federation ला मराठी मध्ये संघराज्य असे म्हणतात. 'Foed us' म्हणजे 'करार' होय. करारातून निर्माण झालेले राज्य म्हणजे संघराज्य होय. अशाप्रकारे संघराज्य या शब्दाची निर्मिती झाली आहे.

क] व्याख्या :

के. सी. व्हिअर - संघराज्याच्या राज्यघटनेत केंद्रसरकार व घटकराज्याचे सरकार यांच्यात सत्ताविभाजन अशा प्रकारे केलेले असते की, प्रत्येक सरकार हे आपापल्या क्षेत्रात स्वतंत्र असतात.

प्रा. डायसी - राष्ट्रीय ऐक्य व सामर्थ्य यांचा घटकराज्यांच्या अधिकाऱ्यांशी समन्वय साधण्याचा प्रयत्न संघराज्य शासनपद्धतीत केला जातो.

फायनर - संघराज्यात सत्ता व सामर्थ्याचा एक भाग प्रादेशिक क्षेत्रांनी तेथे परस्पर निर्माण केलेल्या मध्यवर्ती संस्थेकडे ठेवला जातो त्याला संघराज्य पद्धती असे म्हणतात.

ड] संघराज्याची वैशिष्ट्ये :-

1] संघराज्यात केंद्रसरकार व राज्यसरकार अशी दुहेरी शासनव्यवस्था असते.

2] संघराज्याकडे लिखित राज्यघटनेला श्रेष्ठ मानून राज्यकारभार केला जातो. संघराज्यासाठी राज्यघटना आवश्यक असते.

3] संघराज्यात केंद्र व राज्य सरकार यांच्यात सुस्पष्ट अधिकार विभागणी केलेली असते.

OPPO A17 · Saurabh Pawar
2023/03/21 08:16

28 कलम, ९०
60 घटकराज्ये

म] संघराज्यासाठी, केंद्रराज्यातील वाद मिटवण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालय आवश्यक असते.

ड] संघराज्याचे स्वरूप :

संघराज्याचे स्वरूप सर्वसाधारणपणे शासन पद्धतीवर अवलंबून असते. भारताचा विचार करता राज्यघटनेच्या पहिल्या कलमात भारत हा राज्यांचा संघ आहे, असा उल्लेख केला आहे. आंबेडकरांच्या मते, भारत संघराज्य नसून राज्यांचा संघ आहे. कारण घटकराज्यांनी एकमेकांशी करार केला आहे. के.सी. व्हिअर यांनी भारतीय संघराज्याला अर्धसंघराज्य असे म्हटले. संघराज्याचे स्वरूप विविध मुद्द्यांवरून समजून घेते :

1] लिखित व एकच राज्यघटना :

ज्या राष्ट्राची राज्यघटना लिखित स्वरूपाची असते तसेच त्या देशात एकच राज्यघटना असते केंद्रसरकार व राज्यसरकार यांची वेगवेगळी राज्यघटना नसते. उदा., भारतासाठी एकच राज्यघटना आहे त्यामुळे ही व्यवस्था एकात्मतेकडे झुकणारी दिसते.

2] एकेरी नागरिकत्व :

संघराज्यात एकेरी नागरिकत्व असते. भारतातसुद्धा एकेरी म्हणजे देशाचे (भारताचे) नागरिकत्व दिले आहे तर अमेरिकेत देशाचे व राज्याचे दुहेरी नागरिकत्व दिले आहे.

3] केंद्रास अधिक अधिकार :

संघराज्यात केंद्र व राज्य यांच्यात अधिकार विभागणी केली जाते. भारतात केंद्रसूची, राज्यसूची, समवर्तीसूची यांच्या आधारे अधिकारांचे विभाजन केले आहे. हे करताना केंद्राला जास्त अधिकार व राज्यांना कमी अधिकार दिलेले दिसतात.

4] आणीबाणी व एकात्मक शासन पद्धत :-

राज्यघटनेत बदल केल्याशिवाय संघराज्याचे रूपांतर एकात्मक राज्यात होत नाही. भारतात आणीबाणीची घोषणा केल्याशिवाय भारत एकात्मक होत नाही. केंद्रशासनास राज्यसूचीवर कायदा करण्याचा हक्क मिळतो. तेव्हा केंद्र राज्याचा आदेश देऊ शकते.

OPPO A17 · Saurabh Pawar
2023/03/21 08:16

5) सर्वोच्च न्यायालय सर्वश्रेष्ठ :-
संघराज्यामध्ये स्वातंत्र्यन्याय यंत्रणा असते सर्वोच्च न्यायालय सर्वश्रेष्ठ असते. कायदे मंडळ व कार्यकारी मंडळातील वाद मिटवण्याचे काम सर्वोच्च न्यायालय करते.

6) केंद्र शासनाद्वारे राज्यपालांची नियुक्ती :
अमेरिकेत घटक राज्याला गर्वनर ची निवड जनतेकडून होते भारतात राज्यपालांची निवड व नेमणूक राष्ट्रपतीकडून होते. त्यामुळे राष्ट्रपतींची मर्जी असेपर्यंत तो आपल्या पदावर काम करतात. म्हणजे राज्यपालाच्या माध्यमातून केंद्र सरकार राज्यावर नियंत्रण ठेवते.

7) केंद्र सरकार व घटकराज्यांचे अवलंबन :-
भारतात घटनेच्या कलम अनुसार घटकराज्याच्या सिमा बदलण्याचा अधिकार संसदेला दिला जातो. किंवा नवीन राज्य निर्माण करणे, एका राज्याकडून दुसरे राज्य निर्माण करणे असे अधिकार केंद्र सरकारला आहे.

8) राज्यसभेत असमान प्रतिनिधित्व :-
भारतात राज्यसभेचे प्रतिनिधित्व प्रत्येक घटक राज्याकडून वेगवेगळे प्रतिनिधित्व निवडले जातात. उदा., उत्तरप्रदेश मधून राज्यसभेवर 31 सदस्य निवडले जातात तर महाराष्ट्राकडून 19 सदस्य निवडले. भारतात 8 घटक राज्य आहेत की तेथून प्रतिनिधी निवडला जातो त्यामुळे असमान प्रतिनिधीत्व संघराज्याशी मंच सुसंगत वाटत नाही.

9) अंतर राज्य परिषद :
राष्ट्रपतींना राज्याराज्यामधील वाद मिटवण्यासाठी अंतर राज्य परिषदेची स्थापना करता येते. भारतात कलम 263 मध्ये अंतरराज्य परिषद स्थापन करण्याची व त्या द्वारे राज्याराज्यातील वाद मिटवण्याची तरतूद करण्यात आली.

सारांश :-
भारतीय संघराज्याच्या संदर्भात विचार करता वरील बाबी लक्षात होतल्या नंतर भारतीय संघराज्य पूर्ण संघराज्य वाटत नाही उर्जादास यांच्या मते 'भारताची राज्यघटना पूर्ण पणे संघराज्यात्मक किंवा पूर्णपणे एक केंद्रीय

OPPO A17 · ©Saurabh Pawar
2023/03/21 08:19

नाही तिच्यात दोन्ही पद्धतीचे मिश्रण आहे. थोडक्यात भारताने संघराज्यपद्धती स्वीकारली कारण भारताला राष्ट्रीय एकात्मता व सार्वभौमत्व जोपासायचे आहे.

OPPO A17 · ©Saurabh Pawar
202_/03/21 08:19

प्रश्न. २. भारतातील केंद्र व राज्य यांच्यातील संबंध स्पष्ट करा / भारतातील केंद्र व राज्यातील कायदेशीर, प्रशासकीय व आर्थिक संबंध स्पष्ट करा.

अ] प्रास्ताविक :-

केंद्र व राज्य यांच्यामध्ये आर्थिक प्रशासकीय व कायदेविषयक संबंध असतात. त्याद्वारे देशाचे व राज्याचे राज्यकारभार पाहिले जातात. त्याचे विवेचन पुढीलप्रमाणे :-

ब] केंद्रराज्य कायदेविषयक संबंध :-

राज्यघटनेच्या कलम २४५ ते २६३ मध्ये सातव्या परिशिष्टात केंद्र व राज्य यांच्या संबंधाचे तरतूद केली आहे. कलम २४६ नुसार केंद्रसूची, राज्यसूची व सामाईक सूची अशी विभागणी केली आहे.

1] केंद्र सूची :-

भारतात राज्यघटनेच्या ७व्या परिशिष्टानुसार राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने ~~भार~~ महत्त्वाचे ९७ विषय होते. उदा., संरक्षण, बँक, अणुऊर्जा, रेल्वे, पोस्ट, अणुवस्तुक, लढाई, वाहतूक इत्यादी. सध्या केंद्र सूचीमध्ये १०० विषय आहेत. केंद्र सूचीवर कायदे करण्याचा हक्क केंद्र शासनाला आहे.

2] राज्य सूची :-

राज्याच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या विषयाचा समावेश राज्य सूचीत होतो. उदा., पोलिस व्यवस्था, सार्वजनिक आरोग्य, शेती, उद्योग, वन/जंगल, सिंचन इ. राज्यसूचीत पूर्वी ६६ विषय होते. सध्या राज्यसूचीत ६१ विषय होते आहेत. या विषयावर कायदे करण्याचा हक्क फक्त राज्याला असतो.

3] समवर्ती सूची :-

समवर्ती सूचीला सामाईक सूची असेही म्हणतात. 1976 मध्ये ४२ व्या घटना दुरुस्तीमध्ये ही सूची निर्माण केली जाते. या सूचीत ४७ विषय होते. सध्या या सूचीत ५२ विषय आहेत. उदा. विवाह संबंध, घटस्फोट, लोकसंख्या नियंत्रण, वीज, कामगार कल्याण, फौजदारी कायदे इ. होय. या सूचीतील विषयावर केंद्र सरकार व राज्य सरकार या दोघांना ही कायदे करण्याचा

हक्क आहे परंतु एकाच विषयावर केंद्र व राज्य यांनी कायदा केला असल्यास केंद्राचा कायदा लागू होतो.

५) शेषाधिकार :-

वरील ३ सूची मध्ये समाविष्ट नसलेल्या इतर घटकांचा समावेश शेषाधिकारात होतो. शेषाधिकारातील विषयावर कायदे करण्याचा हक्क केंद्र सरकारला आहे.

केंद्र व राज्य यांच्या कायदेविषयक संबंधावरून असे दिसते की अधिकाराच्या बाबतीत केंद्र व सरकारला झुकती मान दिली आहे. तर राज्यसरकारकडे दुर्लक्ष केले आहे.

ब) केंद्र-राज्य प्रशासकीय संबंध :-

केंद्र व राज्यामध्ये असलेल्या प्रशासकीय संबंधाची घटनेच्या ११ व्या भागात तरतूद आहे. त्यानुसार राज्य सूचीतील विषयावर कायदे करण्याचा हक्क राज्याला दिले

१) राज्य शासनाला मार्गदर्शक :-

देशाची प्रशासकीय चालवण्याची जबाबदारी केंद्र सरकारला असते देशाची ध्येय धोरणे करणे, त्याची अंमलबजावणी करणे व त्या बाबती विविध घटक राज्याच्या शासनाला मार्गदर्शक करण्याचे काम केंद्र सरकार करते. केंद्राचे आदेश राज्याने पाळणे. अशी तरतूद कलम २५६ मध्ये आहे तर घटक राज्याने आपल्या सत्तेचा वापर केंद्र सरकारला अडचणी येणार नाही. असे तरतूद कलम २५७ मध्ये आहे तसेच केंद्र सरकार काही विशिष्ट कामे राज्यावर सोपवते

२) अखिल भारतीय प्रशासकीय सेवा :-

घटनेच्या ३१२ कलमानुसार अखिल भारतीय सेवाची त्यांच्या सेवा शर्ती वेतन देण्याची कामना केंद्र सरकार करते तर प्रत्यक्ष वेतन देण्याचे काम घटक राज्य करतात. थोडक्यात अखिल भारतीय प्रशासकीय सेवेच्या माध्यमातून केंद्र सरकार राज्यसरकारवर अप्रत्यक्ष नियंत्रण ठेवत असते.

३) आणिबाणी विषयक तरतुदी :-

परकीय आक्रमण किंवा अंतर्गत [illegible] संरक्षण करण्याचे काम केंद्र सरकारवर असे

OPPO A17 | Saurabh
2023/03/21 08:20

घटनेनुसार घटक राज्यात राज्य कारभार सुरू किंवा नाही हे पाहण्याचे काम केंद्र सरकार करते. जर घटनेने चुकीचे चालत असल्यास राज्यपालांनी तसा अहवाल दिल्यास राष्ट्रपती कलम 356 नुसार आणीबाणी घोषीत करतात. त्यानुसार राज्याच्या राज्य कारभार केंद्राकडून चालवला जातो. आणीबाणीची वेळी राज्याच्या केंद्राकर नियंत्रण असते.
थोडक्यात केंद्र राज्य प्रशासकीय केंद्राला जास्त अधिकार व राज्याला कमी अधिकार मिळतात.

क) केंद्र-राज्य आर्थिक संबंध :-
केंद्र राज्य यांच्या मध्ये बाबींची विभागणी केली. महत्त्वाच्या बाबी केंद्र सरकारकडे दिल्या आहेत. त्यामुळे घटक राज्यांना केंद्र सरकारवर अवलंबून राहावे लागते.

1) केंद्र सरकारच्या बाबी :-
शेती सोडून इतर उत्पन्नावरील आयात व निर्यात कर भारतात तयार झालेल्या वस्तुवरील अबकारी कर, विविध कंपन्यांच्या उत्पादनावरील कर, रेल्वे व बोटीवरील प्रवास कर व वाहतूक कर, संपत्ती कर, मुद्रांक शुल्क कर, अशा विविध करांच्या माध्यमातून केंद्र सरकारला उत्पन्न मिळते.

2) घटक राज्यांच्या उत्पन्नाच्या बाबी :-
शेतीच्या उत्पन्नावरील कर, शेतजमिनीवरील वारसा कर, इमारतीवरील कर, दारू, अफू व मादक पदार्थांवरील कर, जाहीरात कर, मनोरंजन कर अशा विविध करामधून राज्यसरकारला उत्पन्न मिळते.

3) केंद्र व राज्यांच्या उत्पन्नाची विभागणी :-
केंद्र व राज्य यांच्यात पुढील प्रमाणे उत्पन्नाची विभागणी केली आहे. काही कर केंद्र लावते, राज्य वसूल करते त्याचे नुकसान उत्पन्न राज्याला मिळते. उदा. मुद्रांक औषध प्रसाधनामधील कर.
काही कर केंद्र सरकार लावते व केंद्रच वसूल करते पण त्याकडून मिळणारे उत्पन्न निम्मे केंद्राला व निम्मे राज्याला दिले जाते.
उदा. उत्पादनावरील कर मिळते.

OPPO A17 · Saurabh Pawar
2023/03/21 08:20

* काही कर केंद्र सरकार लावते व वसूलही करते त्यावर जर कायदा केला तर त्या उत्पन्नातील काही भाग राज्याला दिला जातो अ. ब. कारी कर, सर्वधारा कर.
* ताग व तागापासून तयार होणारे वस्तूवरील निर्यात कर केंद्र लावते व वसूल ही करते, त्याच्या उत्पन्नावरील काही वाटा अनुदान मसूल दिले जाते.

सारांश:
भारतात केंद्र राज्य कायदे विषयक प्रशासकिय कायदे विषयक व आर्थिक संबंध पाहता केंद्र सरकारला जास्तीत जास्त अधिकार दिले आहे घटक राज्याला कमी अधिकार दिले आहे. केंद्राला अधिकाराच्या बाबतीत झुकते माप दिले जाते आर्थिक अवलंबन वाढले आहे. परिणामी केंद्र राज्य संबंधात ताण-तणाव होत राहतील.

ई] घटक राज्याच्या स्वायत्ततेच्या मागणीचा अर्थ व स्वरुप स्पष्ट करा किंवा घटक राज्याच्या आर्थिक स्वायत्ततेच्या मागणीचा प्रश्न स्पष्ट करा.

अ] प्रास्ताविक:-
स्वातंत्र्यानंतर भारतात संघ राज्यशासन पद्धती स्वीकारल्या त्यानुसार केंद्र व घटक राज्य यांच्यात अधिकाराची विभागणी झाली केंद्राला जास्त अधिकार दिल्याने घटक राज्याचे वाढत गेले त्यातून घटक राज्यांनी स्वायत्ततेची मागणी करायला सुरुवात झाली १९६७ नंतर ही मागणी पुढे आहे.

ब] राज्याच्या स्वायत्ततेची मागणी:-
अर्थ व स्वरूप:- घटक राज्याची स्वायत्तता म्हणजे म्हणजे केंद्रीय सत्तेचे घटक राज्यावरील कमीत कमी नियंत्रण व राज्य सरकारला जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य होय. घटनेने दिलेले, केंद्राला अतिरिक्त अधिकार कमी करणे व घटक राज्यांना अधिका सत्ता अधिकार देणे किंवा केंद्र सरकारने घटक राज्याना अधिकाराला हस्तक्षेप नाकारणे म्हणजे घटक राज्याची स्वायत्तता होय.
स्वायत्ताच्या मागणी मागीचे जबाबदारीचे घटक केंद्रशासनाचा प्रतिनिधी म्हणून राज्यपालाचे राज्यातील पक्षपाती वेतन → कलम ३५०च्या आधार घेऊन राज्यात तेथील सरकार बरखास्त करून राष्ट्रपती लागू करणे.

OPPO A17 · Saurabh Pawar
2023/03/21 08:20

आर्थिकतीची देत असताना राज्याराज्यामध्ये भेदभाव करणे → राज्या राज्यातील प्रादेशिक असमतोल → आर्थिक अधिकाराच्या बाबतीतील महसूल व कराच्या बाबीतील केंद्राला कर वाढतील.
अशा आर्थिक कारणावरून भारतात घटक राज्याकडून आर्थिक स्वायत्ताची मागणी होत आहे.

क] स्वातंत्र्य राज्याचा दर्जा :- भारतात मोठ्या घटक राज्यात काही समूहाला असे वाटते की आपली कुंचमा होत आहे. त्यामुळे अशा विशिष्ट भागातील समूह स्वातंत्र्य भागाची मागणी करतात. काही समूहाना आपली वैशिष्ट पूर्ण संस्कृती अक्षमता धोक्यात आली आहे असे वाटते ती जोपासण्यासाठी असे समूह स्वातंत्र्य राज्याची मागणी करतात. खरे तर स्वातंत्र्यानंतर भारतात भाषेच्या आधारावर आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र अशा राज्याची निर्मिती झाली तरी राज्याराज्यामध्ये प्रादेशिकतेची भावना कमी झाली नाही. राजकीय नेत्यांमुळेच्या विशिष्ट भागाच्या विकासासाठी आर्थिक दरी दिसू लागली. अविकसीत भागाची लोकांच्या स्वातंत्र्य राज्याच्या मागणी भावना यातून निर्माण होत गेली उदा. महाराष्ट्रातून स्वातंत्र्याची मागणी, गुजरात मधून सौराष्ट्राची मागणी, बिहारमधून मागणी, मध्यप्रदेश मधून छत्तीसगडची मागणी, उत्तर प्रदेश मधून उत्तराखंडामधून मागणी

ड] ईशान्य कडील राज्याच्या समस्या :- आसाम, त्रिपुरा, मणिपूर, अरुणाचल प्रदेश, मेघालय, मिझोराम या राज्याच्या ईशान्य भारतातील राज्य म्हणून ओळखले जाते. ही राज्ये भारताच्या मुख्य सामाजिक, आर्थिक, राजकीय एकरूप राहत नाही. येथे जनजातीची समस्या जास्त आहे. त्याचा धर्म, भाषा, संस्कृती आपल्या पेक्षा वेगळी आहे त्यामुळे त्याच्या संस्कृतीचा जोपासण्यासाठी अधिक स्वायत्ताची मागणी करत आहे. त्यातून भारताच्या एकतेला धोका निर्माण होत आहे.

इ] राज्याची कमकुवत आर्थिक स्थिती :- भारतात आर्थिक अधिकार केंद्राला जास्त व राज्याला कमी दिल्यामुळे घटक राज्ये आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत झाल्या आहे. राज्याकडे उत्पन्नाचे स्रोत होत आहे. विकासासाठी आवश्यक आर्थिक निधी मिळवण्यासाठी राज्याना केंद्र वर आधारून राहावे

OPPO A17 · Saurabh Pawar
2023/03/21 08:20

द्यावे लागते त्यामुळे घटक राज्याकडून अधिक स्वायत्तेची मागणी पुढील घेत आहे

ई) केंद्र सरकार व घटक राज्याची स्वायत्तता :-

केंद्र सरकारला अधिकाराच्या बाबतीत ~~झु~~ झुकते माप दिल्यामुळे केंद्र व राज्य व त्यांच्यात संघर्ष सुरु झाला आहे राज्यात असे प्रश्न निर्माण होत आहेत.

OPPO A17

३] केंद्र राज्य संबंधाचे बदलते पैलू स्पष्ट करा.

अ] प्रास्ताविक :-

स्वातंत्र्यानंतर भारतात सर्वात वादग्रस्त विषय म्हणून केंद्र राज्य संबंधाकडे पाहिले जाते. अलिकडच्या काळात राजकिय प्रक्रिया गतिमान झाल्यामुळे केंद्र-राज्य संबंधात अस्थिरता निर्माण झाली आहे. बदलत्या परिस्थितीनुसार केंद्र व राज्य यांच्या संबंधात बदल होणे अपेक्षित आहे. हे संबंध बदलण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत:

ब] केंद्र-राज्य संबंधाचे बदलते पैलू:-

१] लहान राज्यांच्या समस्या :-

स्वातंत्र्यानंतर भारतात प्रशासनाच्या सोईच्या दृष्टीने लहान राज्य करण्यात आली. गेल्या ६० वर्षात लहान राज्यांच्या स्वायत्तेच्या व सार्वभौमत्वाचा प्रश्न निर्माण झाला. राज्यांना स्वायत्तता हवी आहे त्यासाठी राज्ये केंद्राकडे वारंवार मागणी करत आहेत. मुळात लहान राज्य निर्माण होण्याची कारणे म्हणजेच प्रशासकीय सोईसाठी स्वीकारलेले विकेंद्रीकरण, प्रशासनावरील वाढता ताण कमी करणे, विकासासाठी छोटी राज्य निर्माण करणे. कि आहे. परंतु छोट्या राज्यांच्या निर्मितीमुळे फुटिरतावादी चळवळ वाढते. केंद्रीय प्रशासनाऐवजी स्थानिक प्रशासनाचा वर्चस्व वाढले.

२] केंद्राचे राज्यावरील नियंत्रण :-

केंद्र सरकारचे राज्यावर असलेल्या नियंत्रणामुळे केंद्र व राज्याचे संबंध बदलत आहेत. घटनेच्या कलम २५७ नुसार केंद्रसरकार राज्याला संरक्षणाच्या दृष्टीने वेगवेगळे आदेश देते. त्यातून केंद्र व राज्य यांच्यामध्ये संघर्ष होऊ शकतो तर केंद्रसरकार केंद्रसूचितील मुद्दे विषयावरील कारभार राज्याकडे सोपवते. त्यामुळे राज्य सरकारचा आर्थिक खर्च होतो. केंद्रसरकारकडून राज्यांना आर्थिक अनुदान वाटप करताना भेदाभेद होतो. तर समवर्ती सूची कायदे करण्याचा हक्क केंद्र व राज्य सरकार या दोघांना असला तरी केंद्राचा कायदा श्रेष्ठ असतो त्यामुळे केंद्र व राज्य यांच्यातील संबंध बदलत आहेत.

३] राष्ट्रपती राजवट :-

राज्यघटनेतील कलम ३५२, ३५६ या कलमांमध्ये

OPPO A17 · ©Saurabh Pawar
2023/03/21 08:20

राष्ट्रपती राजवटीची तरतूद केली आहे. कलम ३५६ नुसार जर एखाद्या घटकराज्यात घटनेचा भंग होत असेल तर राष्ट्रपती राजवट लागू करता येते. केंद्र सरकारने घटकराज्यांमध्ये अशी राष्ट्रपती राजवट २५ पेक्षा जास्त वेळा लागू केली. बहुतेक वेळा याचा वापर घटकराज्यात वेगळ्या पक्षाचे सरकार व केंद्रात वेगळ्या पक्षाचे सरकार असल्यावर होतो. भारतातील सर्वच घटकराज्यात ही राष्ट्रपती राजवट लागू करण्यात आली. परिणामी केंद्र व राज्यांच्या संबंधाच्या पुनर्विचार करण्यासाठी १९८३ मध्ये सरकारिया हा आयोग नेमला. या आयोगाचे प्रमुख रणजीत सिंह सरकारिया हे होते. १९८७ मध्ये त्यांनी आपला अहवाल सादर केला. त्यात कलम ३५६ च्या चुकीचा वापर थांबवणे, भारताची एकता व अखंडता टिकवून ठेवणे, राज्यपालांनी निवृत्तीनंतर राजकारणात सक्रिय न होणे, अशा शिफारशी केल्या.

४] पक्षपद्धतीचा परिणाम :- केंद्र व राज्य संबंधावर बदलत्या राजकीय पक्षपद्धतीचा परिणाम होतो. भारतात सुरुवातीच्या काळात केंद्रात व राज्यात काँग्रेस पक्षाचे वर्चस्व होते त्यामुळे केंद्र व राज्यांचे संबंध सलोख्याचे होते. १९८० नंतर प्रादेशिक पक्षांच्या उदयामुळे केंद्र व राज्य यांच्यात वेगवेगळ्या पक्षाचे सरकारे आले त्यामुळे केंद्र व राज्य यांच्यात संघर्ष वाढत गेला त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे:

→ इंदिरा गांधींचा कालखंड :- नेहरूंच्या नंतर इंदिरा गांधींकडे देशाची सूत्रे आली. इंदिरा गांधींच्या काळात हुकूमशाही नेत्या म्हणून टीका झाली. काँग्रेसमध्ये दोन गट पडले. परिणामी केंद्र व राज्य यांच्यात तणाव निर्माण होऊ लागला. त्यातच १९७५ साली इंदिरा गांधींनी पुकारलेली आणीबाणी व पुढील घटनादुरुस्ती यांमुळे केंद्र-राज्य संबंध अधिकच तणावपूर्ण बनले.

→ राजीव गांधींचा कालखंड : इंदिरा गांधींच्या नंतर राजीव गांधी देशाचे पंतप्रधान झाले. राजीव गांधींनी राज्यांमध्ये [illegible]

राबवून प्रादेशिक पक्षांशी समझोता केला. प्रादेशिक विकासासाठी त्यांनी पंचायतराज, जवाहर रोजगार योजना, असे अनेक कार्यक्रम राबविले. राजीव गांधींच्या या काळात केंद्र राज्य संबंध सहकार्याचे बनले.

ड) बहुपक्षपद्धतीचा परिणाम :-

१९८९ नंतर भारतातील निवडणुकांमध्ये बहुपक्षीय सरकार निर्माण होत गेली. केंद्रात राष्ट्रीय पक्षाला सत्ता मिळवताना प्रादेशिक पक्षांचा आधार घ्यावा लागला त्यामुळे त्या सर्व सरकारांना आघाडी सरकार म्हणले गेले. २०१४ पर्यंत निर्माण झालेली सर्व सरकारे प्रादेशिक पक्षांना बरोबर घेऊन निर्माण झाली. परंतु ज्या घटक राज्यात आघाडीत नसलेल्या पक्षांचे सरकार आले त्यांचे व केंद्राचे संबंध तणावाचे राहिले. तर आघाडीमधील प्रादेशिक पक्षाचे व केंद्राचे संबंध सलोख्याचे राहिले.

ढ) २०१४ नंतरचे राजकारण :

२०१४ नंतर पुन्हा एक पक्ष प्रबळ पक्षपद्धती सुरू झाली. भाजप या पक्षास बहुमत मिळाले. बहुतेक घटक राज्यात भाजपचे सरकार आले. त्यामुळे केंद्र व राज्य यांचे संबंध सलोख्याचे निर्माण होत गेले.

क) सारांश :-

गेल्या ७३ वर्षात भारतीय राजकारणात प्रचंड बदल होत आहे. राजकीय प्रक्रिया बदलली की केंद्र राज्य संबंध बदलतात स्थानिक लोकांचा पाठिंबा राष्ट्रीय पक्षापेक्षा प्रादेशिक पक्षांना वाढत आहे. म्हणजे राजकीय प्रक्रिया बदलत आहे. परिणामी केंद्र व राज्य यांच्या संबंध गतिमान होत आहेत. थोडक्यात असे विविध पैलू दिसतात.

OPPO A17 · ©Saurabh Pawar
2023/03/21 08:20

प्रकरण ४ :- पक्षीय राजकारण आणि निवडणुका

प्रश्न 1] अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाची रचना व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

अ] प्रास्ताविक :-

भारतीय राजकारणात पक्षपद्धती व निवडणुका यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. भारतात बहुपक्षपद्धती स्वीकारली. येथील राजकारणात राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष हा महत्त्वाचा पक्ष म्हणून ओळखला जातो.

ब] काँग्रेस पक्षाची रचना :-

1] स्थापना :- अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाची स्थापना २८ डिसेंबर १८८५ मध्ये झाली. A.A. ह्युम, दादाभाई नौरोजी यांच्या पुढाकाराने काँग्रेस संघटनेची स्थापना झाली. स्वातंत्र्यपूर्व स्थापन झालेल्या काँग्रेस संघटनेचे उद्दिष्ट देशाला स्वातंत्र्य मिळवणे हे होते. त्यामुळे जनमानसामध्ये काँग्रेसची लोकप्रियता वाढली. काँग्रेसला पाठिंबा मिळत गेला.

2] रचना :-

राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाचे संघटन केंद्रीय स्तरापासून स्थानिक स्तरापर्यंत झाले आहे.

अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस कमिटी (३५० सदस्य)
↓
प्रदेश काँग्रेस कमिटी (प्रत्येक घटकराज्यास असते)
↓
जिल्हा काँग्रेस कमिटी (प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी)
↓
तालुका काँग्रेस कमिटी (प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी)
↓
विभाग काँग्रेस कमिटी

अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे संघटन अशा पद्धतीने झाले आहे.

3] जाहिरनामा :- अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने भारतीयांच्या सर्वांगीण विकासासाठी जाहिरनामा प्रसिद्ध केला. त्यामध्ये

OPPO A17 · Saurabh Pawar
20.. 08:21

स्वातंत्र्यापूर्वी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणे हा एकमेव महत्त्वाचा उद्देश होता तर स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या विकासासाठी काँग्रेसने नवीन जाहिरनामा प्रसिद्ध केला त्यात संसदीय लोकशाही राबविणे समाजवादी व धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र निर्माण करणे, गरिबीचे उच्चाटन करणे जागतिक शांततेसाठी प्रयत्न करणे महिलांचे सक्षमीकरण करणे अशा अनेक गोष्टींचा समावेश होता.

क) काँग्रेस पक्ष व निवडणुका :-

भारतात 1952 पासून 1977 पर्यंत 1979 पासून 1984, 1991 ते 1999, 2004 ते 2014 या काळात काँग्रेसचे सरकार सत्तेवर होते. पंडित नेहरू, इंदिरा गांधी, राजीव गांधी, पी.व्ही. नरसिंहराव, मनमोहन सिंह इत्यादी नेत्यांनी पंतप्रधान पद भूषविले. भारताच्या सर्वांगीण विकासात काँग्रेस पक्षातील या नेत्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. सुरुवातीच्या काळात राष्ट्रीय काँग्रेस हा एकमेव प्रभावशाली पक्ष होता. त्या काळात पंडित नेहरूंनी कृषी व जलसिंचन, औद्योगिक विकास यावर भर दिला. इंदिरा गांधींनी गरिबी हटाओ हा कार्यक्रम राबविला तर राजीव गांधींनी विज्ञान तंत्रज्ञान आणि संरक्षण क्षेत्रामध्ये महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली.

ड) काँग्रेस पक्षाची वैशिष्ट्ये :-

1) सर्वात जुना पक्ष :-

काँग्रेस पक्षाची स्थापना 28 डिसेंबर 1885 रोजी झाली. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात स्थापन झालेला पक्ष आजही अखिल भारतीय राजकीय पक्ष म्हणून कार्यरत आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्थापन झालेले राजकीय पक्ष सध्या भारतीय राजकारणात आहेत त्यामुळे काँग्रेस हा एकमेव पक्ष सर्वात जुना पक्ष म्हणून ओळखला जातो.

2) घराणेशाही :-

भारतातील राजकीय पक्षांमध्ये घराणेशाही असलेली दिसते. काँग्रेसमध्ये ती सर्वात जास्त आहे. घराणेशाही म्हणजे राजकीय पक्षाची सत्ता एकाच कुटुंबात वंशपरंपरेने चालत राहणे. उदा. नेहरू घराणे, गांधी घराणे.

3) फुटीरवादी लाट :-

काँग्रेस पक्षामध्ये वैचारिक मतभेद होऊन अनेक वेळ

OPPO A17 · Saurabh Pawar
2023/03/21 08:21

राष्ट्रीय कॉंग्रेस अखिल भारतीय पक्षाचे अध्यक्ष - मल्लिकार्जुन खर्गे

Page No.
Date

फाटाफूट झाली आहे. अनेक गट कॉंग्रेसमधून फुटून बाहेर पडले. उदा.- राष्ट्रवादी कॉंग्रेस, समाजवादी कॉंग्रेस, तृणमूल कॉंग्रेस इत्यादी होय.

४) मध्यममार्गी पक्ष :-

विचारप्रणालीचा विचार करता कॉंग्रेस पक्ष हा डाव्या व उजव्या विचारसरणीचा पक्ष आहे. कॉंग्रेस धर्मनिरपेक्षता मानणारा पक्ष आहे. खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्राचा विकास करणाऱ्या विचारसरणीचा पुरस्कार कॉंग्रेसने अलिकडच्या काळात केला आहे.

५) सहमतीवर आधारलेला पक्ष :-

कॉंग्रेस हा पक्ष स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून सामाजिक विकासासाठी झटत आहे. त्यामुळे त्याला यश मिळत गेले. समाजातील प्रत्येक घटकाचा पाठिंबा कॉंग्रेसला मिळत गेला.

६) अंतर्गत गटबाजी :-

अलीकडच्या काळात अंतर्गत गटबाजी कॉंग्रेस पक्षात गटबाजी वाढली आहे. पक्षातील राजकीय नेते एकमेकांच्या विरोधात भूमिका घेत आहेत. त्यामुळे कॉंग्रेसमध्ये अनेक गट निर्माण झाले. त्यामुळे कॉंग्रेसचे वर्चस्व कमी होत आले. तर गटबाजीमुळे पक्षाचे संघटन कमकुवत होऊन पक्षातून गट बाहेर पडत आहेत.

७) जातींचे गट :-

कॉंग्रेसला वेगवेगळ्या जातसमूहांचा पाठिंबा मिळत आहे. उदा.- अल्पसंख्यांक जातींचा, मागास जातिसमूहांचा व शेतकरी वर्गाचा पाठिंबा कायम मिळत आहे.

OPPO A17 · Saurabh Pawar
2023/03/21 08:21

Page No.
Date

प्र भारतीय जनता पक्षाची रचना व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

अ] प्रास्ताविक :-

भारतीय जनता पक्ष हा स्वातंत्र्योत्तर काळातील महत्त्वाचा राष्ट्रीय पक्ष म्हणून ओळखला जातो. 2014 पासून भाजप सत्तेवरती आले. भाजपची स्थापना रचना जाहिरनामा व निवडणूकीतील कामगिरी आणि पक्षाची प्रमुख वैशिष्ट्ये याचा आढावा पुढीलप्रमाणे आहे.

ब] स्थापना :-

1951 साली श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांनी जनसंघाची स्थापना केली. 1975-77 या काळात भारतात आणीबाणी होती. आणीबाणीनंतर भारतीय जनसंघ व जनता पार्टी एकत्र आले. 1977 मध्ये या दोघांनी मिळून देशात पहिल्यांदा सत्ता मिळवली. 1980 मध्ये जनसंघ व जनता पार्टी यांनी एकत्र येऊन भारतीय जनता पक्षाची स्थापना झाली.

क] भाजप व निवडणूकातील कामगिरी :-

1980 नंतर सुरुवातीच्या काळात निवडणूकातील भाजपची कामगिरी समाधानकारक नव्हती. 1984 मध्ये झालेल्या निवडणूकीत राममंदिराच्या मुद्द्यावर निवडणूक लढवली. परंतु भाजपला त्या फारसे यश मिळाले नाही. 1989 च्या निवडणूकीत भाजपला यश मिळाले घटक राज्यामध्ये सुद्धा सत्ता मिळू लागली. 1996 मध्ये संसदेतील सर्वात मोठा पक्ष म्हणून भाजप ओळखला गेला. अटल बिहारी वाजपेयी पंतप्रधान झाले. भाजप व त्यांच्या मित्रपक्षांनी सत्ता स्थापनेसाठी राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीची स्थापना केली. परंतु 2004 मध्ये व 2009 मध्ये भाजपला यश मिळाली नाही. परंतु 2014 व 2019 मध्ये भाजपला निवडणूकीत यश मिळून नरेंद्र मोदी हे पंतप्रधान झाले.

ड] भाजपची वैशिष्ट्ये :-

1] संघ परिवाराशी बांधिलकी :-

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (RSS) बरोबर भारतीय जनता पक्षाचे जवळचे नाते आहे. संघाचे ध्येय साध्य करण्यासाठी भाजपची स्थापना झाली भाजपने समाजाच्या प्रत्येक स्तरात राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या माध्यमातून संघटन केले आहे. तसेच भाजप हा विश्व हिंदू परिषद, अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषद यांच्या विचारप्रणालीशी

OPPO A17 · Saurabh Pawar
2023/03/21 08:21

मतैक्य असणारा पक्ष आहे.

७) भाजपचे सभासदत्व :- भाजपमधील पक्षाचे सभासद हे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी निगडीत आहेत. किंवा इतर विविध राजकीय पक्षातून आलेले लोक आहेत. तर संघाशी निगडीत असलेल्या सभासदांची संख्या पक्षामध्ये मोठी आहे.

८) पक्षशिस्त :- भारतीय जनता पक्ष असे स्पष्ट करतो की, पक्षाची स्थापना शिस्तबद्ध असल्यामुळे पक्षात शिस्त आहे. १९८० पासून भारतीय जनता पक्षात कमी फाटाफूट झाली आहे. तर जे नेते भाजपमधून बाहेर पडले त्यांची संख्या खूप कमी आहे. तरीही गेल्या काही वर्षांत भाजपमधून काही नेतृत्वे बाहेर पडत आहेत.

९) हिंदूत्वाची विचारसरणी :- भाजप हा पक्ष हिंदूत्वाच्या विचारसरणीचा पुरस्कार करतो. समान नागरी कायदा लागू करणे, गो-हत्या बंदी अशा अनेक मागण्या भाजपने केल्या आहेत. हिंदूंची अस्मिता असलेले राममंदिर अयोध्या येथे बांधणे व कलम - ३७० रद्द करणे या दोन प्रमुख मागण्या भाजपने पूर्ण केल्या आहेत. यावरून भाजपची विचारसरणी लक्षात येते.

१०) उजव्या विचारसरणीचा पक्ष :- भारतीय जनता पक्षाला उजव्या विचारसरणीचा पक्ष म्हणून ओळखला पाहिजे. हा पक्ष व्यापाऱ्यांचे प्रतिनिधित्व करतो असाही उल्लेख केला जातो. भाजपने सत्तेवर आल्यावर खाजगी करणाच्या धोरणाचा स्वीकार केला. सार्वजनिक क्षेत्रात खाजगी कंपन्यांना सहभागी करून घेतले. तर डाव्या पक्षाच्या चळवळींना भाजपने विरोध केला आहे.

OPPO A17 · Saurabh Pawar
202[illegible] 08:21

1924 - भाकप माओवादी
1964 माकप भाकप

Page No.
Date

ड) दक्षिणेकडील कमतरता :-
भारतीय जनता पक्ष हा भारतातील बहुतांश घटक राज्यांमध्ये प्रभावी होत आहे. परंतु दक्षिणेकडील केरळ, तामिळनाडू, अशा अनेक घटकराज्यात आपला प्रभाव पाडू शकला नाही. थोडक्यात या राज्यांमध्ये भाजपचा पाठिंबा कमी आहे.

ई) सारांश :-
1980 पासून भारतीय जनता पक्षाला जनमताचा पाठिंबा वाढत आहे. 1998, 2014, 2019. या निवडणुकांमध्ये भाजपने सत्ता मिळवली. उजवी विचारसरणी, हिंदुत्ववाद व वाढता जनसहभाग ही प्रमुख वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

प्रश्न.3 भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष
अ) स्थापना :- 1964 साली साम्यवादी पक्षात फाटाफूट होवून भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना झाली. साम्यवादी पक्षात फाटाफूट होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे 1962 मध्ये चीनने भारतावर केलेले आक्रमण होय. तर 1970 मध्ये साम्यवादी पक्षाचे नेते श्रीपाद डांगे यांनी इंग्रज सरकारला मदत करण्याचा निर्णय घेतला. त्यामुळे 1964 मध्ये साम्यवादी पक्षात फूट पडली. काँग्रेसचेही अनेक डावपेच या पक्षाच्या फाटाफूटीमागे होते.
ब) राजकीय नेतृत्व :- कम्युनिस्ट पक्षामध्ये अनेक महत्त्वाची राजकीय नेतृत्वे होती. त्यास ज्योती बसू ई.एम.एस. नंबुद्रीपाद यांनी पक्ष उभारणीसाठी महत्त्वाचे काम केले. सध्या ए.बी. वर्धन हे महत्त्वाचे नेते आहेत. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षात केरळ, आंध्रप्रदेश, प.बंगाल, त्रिपुरा, आसाम या घटकराज्यांमध्ये मजबूत पकड आहे. महाराष्ट्रात सुद्धा या पक्षाच्या अनेक शाखा आहेत.
क) कम्युनिस्ट पक्षाची भूमिका / विचारधारा :- कम्युनिस्ट पक्ष मार्क्सवाद व लेनिनवाद यांच्यावर विश्वास ठेवणार हा कम्युनिस्ट पक्ष आहे. समाजवाद,

OPPO A17 · Saurabh Pawar
2023/03/21 08:21

धर्मनिरपेक्षता व लोकशाही या विचारावर कम्युनिस्ट पक्ष मार्गक्रमण करतो. तर साम्राज्यवाद जमातवाद यांना विरोध करणारा हा पक्ष आहे. भारतात सामाजिक व आर्थिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी लोकशाही मार्गाने निवडणुका घेण्यासाठी हा पक्ष प्रयत्नशील आहे. कम्युनिस्ट पक्षाने भारताने स्वीकारलेल्या ~~नवे~~ आर्थिक धोरणाचा, जागतिकीकरणाचा व उदारमतवादी बाजारपेठेतील अर्थव्यवस्थेचा विरोध करणारा हा पक्ष आहे.

म] कम्युनिस्ट पक्षाचे राजकारण :- मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने अनेक घटक राज्यामध्ये आपला प्रभाव दाखवला आहे. आपल्या वैचारिक भूमिकेपासून लांब न जाता सत्तेतून बाहेर पडणे पसंत केले आहे. उदा. २००८मध्ये काँग्रेस सरकारने अणुकरार केल्यामुळे कम्युनिस्ट पक्षांनी आपला पाठिंबा काढून घेतला. प. बंगालमध्ये हा पक्ष ३० वर्ष सत्तेत होता. त्रिपुरामध्ये सुद्धा कम्युनिस्ट पक्षाने अनेक वेळा सत्ता मिळवली. केरळमध्ये सुद्धा या पक्षाने अनेक वेळा सत्ता उपभोगली. परंतु २०१४ नंतर या पक्षाचा प्रभाव हळूहळू कमी होत चालला आहे.

प्रश्न: ५ प्रादेशिक पक्ष म्हणजे काय ते सांगून प्रादेशिक पक्षाचे निकष व भूमिका स्पष्ट करा.

अ] प्रास्ताविक :-
भारतात बहुपक्षपद्धती स्वीकारली आहे त्यामुळे दिवसेंदिवस राजकीय पक्षाच्या संख्येत वाढ होत आहे. आज कोणतेही सरकार प्रादेशिक पक्षांच्या सहकार्याशिवाय चालवता येत नाही. त्यामुळे भारताच्या राजकारणात प्रादेशिक पक्षांचे महत्त्व वाढत आहे. प्रादेशिक पक्ष ~~म्हणजे~~ काय

ब] प्रादेशिक पक्ष म्हणजे काय ? :- प्रादेशिक पक्ष म्हणजे जे पक्ष प्रांतवादी, प्रा. पळशीकर यांच्यामते प्रादेशिक पक्ष म्हणजे जे पक्ष प्रांतवादी, प्रदेशवादी किंवा प्रादेशिक अभिमानाचा पाठपुरावा करतात. एखाद्या पक्षाची कार्यकक्षा किंवा विस्तार जर एका घटक राज्यापुरता किंवा विशिष्ट प्रदेशापुरता मर्यादित असल्यास त्याला प्रादेशिक पक्ष

OPPO ... Saurabh Pawar
2023/03/.. 08:21

असे म्हणतात. प्रादेशिक प.

क] प्रादेशिक पक्षाचे निकष :-

प्रादेशिक पक्ष होण्यासाठी पुढील तीन निकषांची पूर्तता करावी लागते.

★ प्रादेशिक पक्ष एखाद्या विशिष्ट प्रदेशापुरता किंवा घटक राज्यापुरता मर्यादित असतो. तो प्रादेशिक विविधतेचे प्रतिनिधित्व करत असतो. त्याला विधानसभेच्या निवडणुकीत एकूण वैध मतांपैकी 6% मते आणि किमान दोन जागा जिंकाव्या लागतात.

★ लोकसभेच्या निवडणुकीत पक्षाला वैध मतांपैकी किमान 6% मते आणि एक जागा जिंकावी लागते.

★ विधानसभेच्या एकूण सदस्य संख्येचा किमान 3% जागा मिळणे गरजेचे असते.

ब] प्रादेशिक पक्षांचे वैशिष्ट्ये :-

प्रादेशिक पक्ष विशिष्ट प्रदेशाच्या अस्मितेचे प्रतिनिधित्व करतात. विशिष्ट भागातील धार्मिक व सांस्कृतिक ओळख जपण्याचे काम करतात. भाषा, जात, समुदाय, वंश, धर्म अशा विविध जाणिवेमधून पक्षाची उभारणी झालेली असते.

ड] प्रादेशिक पक्षांची वैचारिक भूमिका :-

प्रादेशिक पक्षांना जनाधार मिळण्यासाठी वैचारिक भूमिका स्पष्ट करावी लागते. प्रादेशिक पक्ष, प्रादेशिकतेचा अभिमान व भावनिक मागण्या मांडून लोकांचे मत आपल्या बाजूने वळवण्याचा प्रयत्न करतात. त्या त्या प्रादेशिक भागातील समस्या सोडविण्याचे मार्ग सांगून लोकांना संघटित केले जाते. काही ठिकाणी केंद्रराज्यामध्ये होणारे वाद प्रादेशिक स्वायत्ता व सांस्कृतिक प्रदेशवाद अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या वैचारिक भूमिका प्रादेशिक पक्ष घेत असतात.

ई] भारतातील प्रादेशिक पक्ष :-

भारतात तीन प्रकारचे प्रादेशिक पक्ष आहेत.

1] काँग्रेसमधून फूटून बाहेर पडून नव्याने निर्माण झालेले प्रादेशिक पक्ष - तृणमूलकाँग्रेस, केरळकाँग्रेस, तमिळमनिला काँग्रेस

2] भारतातील आदिवासी भागामध्ये आदिवासींचे प्रश्न सोडविण्यासाठी निर्माण झालेले प्रादेशिक पक्ष - नागाराष्ट्रीय परिषद, मिझो नॅशनल फ्रंट,

3] विशिष्ट प्रदेशात वांशिक, भाषिक, सांस्कृतिक मुद्यावर निर्माण आलेले प्रादेशिक पक्ष - शिवसेना, अकाली दल, द्रविड मुनेत्र कळघम

OPPO A17 · ©Saurabh Pawar
2023/03/21 08:21

नॅशनल कॉन्फरन्स, आसाम छात्र परिषद, झारखंड मुक्ती मोर्चा.

✱ सारांश :-

प्रादेशिक पक्ष हा विशिष्ट राज्यापुरता मर्यादित असतो व प्रादेशिक पक्षामुळे राज्यातील विविधतेचे प्रतिनिधित्व करतो. प्रादेशिक पक्ष हा धार्मिक व सांस्कृतिक संस्कृतीचे जतन करतो. व प्रादेशिक भागातील समस्या सोडविण्याचे काम करतो. भारतात असे अनेक प्रादेशिक पक्ष आहेत. उदा. तृणमूल कॉंग्रेस, नागाराष्ट्रीय परिषद, झारखंड मुक्ती मोर्चा इत्यादी.

प्रश्न ५ पंजाबमध्ये अकाली दल या प्रादेशिक पक्षाची विचारप्रणाली व राजकीय प्रक्रिया स्पष्ट करा.

अ) स्थापना :-

पंजाबराज्यातील सर्वात जुना व यशस्वी प्रादेशिक पक्ष म्हणून अकाली दल या पक्षाला ओळखले जाते. शिखांचा पक्ष म्हणून या पक्षाकडे पाहिले जाते. १४ डिसें. १९२० रोजी या पक्षाची स्थापना झाली. त्यावेळची या पक्षाचे नाव शिरोमणी अकाली दल असे होते. या पक्षाचे मुख्यालय पंजाबची राजधानी चंदिगढ इथे आहे. अकाली दलाला सर्वात जुना प्रादेशिक पक्ष म्हणून ओळखले जाते. अकाली दल पक्ष शिरोमणी गुरुद्वारा प्रबंध समिती व शिख गुरुद्वारा व्यवस्थापन समिती या माध्यमातून कामकाज पाहिले जाते.

ब) चिन्ह :-

शिरोमणी अकाली दल या पक्षाचे चिन्ह हे तराजू आहे. प्रादेशिक पक्षांना चिन्हाचे वाटप निवडणूक आयोगाकडून केले जाते. तर अकाली आवाज हे वर्तमान-पत्र या पक्षाच्या वतीने चालविले जाते. पक्षाचे चिन्ह गडद निळ्या रंगाचे आहे.

क) विचारप्रणाली :-

पंजाबी राष्ट्रवाद, पंजाबी भाषेचे पुनरुज्जीवन, पंजाबी

संस्कृतीचे संरक्षण आणि पंजाबी वाङ्मयाचे जतन हे प्रमुख विषय अकाली दलाच्या विचारसरणीत आहेत हि विचारसरणी जोपासून पंजाबीचे एकत्रीकरण करण्यासाठी चळवळ उभा करण्याचे काम शिरोमणी अकाली दल करत आहे. त्यामुळे या पक्षाला उजव्या विचारसरणीचा पक्ष असे मानतात. या पक्षाच्या विचारप्रणालीत शिखांचे संघटन अभिप्रेत आहे.

१] ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

शिरोमणी अकाली दलाची सुरुवात शीख समुदायाच्या गुरुद्वाराद्वारे नियंत्रण मिळवण्यासाठीच्या धार्मिक चळवळीतून झाली. ही चळवळ १९२० मध्ये सुरू झाली. तेव्हा एक स्वतंत्र राजकीय आघाडी म्हणून ती मानण्यात आली. ही चळवळ व्यापक करण्यामध्ये मास्टर तारासिंग यांची भूमिका महत्त्वाची होती. तारासिंग यांच्या नेतृत्वाखाली अकाली दलाचे स्वरूप धार्मिक कार्य करून राजकीय कार्याकडे आले. त्यांनी १९५० मध्ये शीख समुदायाच्या धार्मिक हक्कासाठी व विशेष दर्जासाठी आंदोलन सुरू केले. स्वातंत्र्योत्तर काळात पंजाबी लोकांचे पंजाब हे राज्य निर्माण झाले व शिरोमणी अकाली दल या पक्षाला मिळणारा राजकीय सहभाग वाढत गेला.

२] राजकीय नेतृत्व व पक्षामधील फाटाफूट :-

शिरोमणी अकाली दल हा पक्ष व या पक्षातील राजकीय नेते शीख धर्मीयांच्या पाठिंब्यावर निर्माण झाले होते. शिखांच्या हक्कासंदर्भात स्वातंत्र्यपूर्वकाळात तारासिंग यांनी महत्त्वाचे कार्य केले. स्वातंत्र्योत्तर काळात संसदीय राजकारणात माध्यमातून धर्माच्या विकासासाठी अकाली दलाने प्रयत्न केले. १९६२ नंतर तारासिंग यांच्या विरोधात पक्षातील दुसरे नेते संत फतेहसिंह यांनी पक्षातून बाहेर पडून नवीन पक्षाची घोषणा केली. १९६५ मध्ये फतेहसिंह यांनी गुरुद्वारा प्रबंध समितीवर आपली पकड मजबूत केली.

३] राजकीय प्रक्रिया :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात पंजाबची सत्ता सर्वाधिक काळ शिरोमणी अकाली दलाकडे राहिली होती. काही निवडणुका भारतीय जनता पक्षाबरोबर त्यांनी युती करून सत्ता मिळवली आहे. साधारणपणे विधानसभेच्या निवडणुकीत ६० ते ७० आमदार

OPPO A17 · Saurabh Pawar
2023/03/21 08:22

व लोकसभेच्या निवडणुकीत ८ ते १० खासदार आघाडी करून निवडून येतात.

प्रश्न ८ द्रविड मुन्नेत्र कळघम (द्रमुक)

अ] प्रास्ताविक :-

तामिळनाडू राज्यातील सर्वात महत्त्वाचा पक्ष म्हणून द्रमुकला ओळखले जाते. द्रमुकची स्थापना सि. एन. अण्णादुराई यांनी १९४९ मध्ये केली. तामिळनाडूच्या राजकीय द्रमुक पक्षाने पहिल्या निवडणुकीपासून आतापर्यंत अनेक वेळा सत्ता मिळवली आहे. भारतात पहिल्यांदा राज्यामध्ये यशस्वी बिगर काँग्रेस पक्ष म्हणून द्रमुक कडे पाहिले जाते. २०११ मध्ये, २०१६ मध्ये द्रमुक पक्षाने निरक्षर महिलांविषयी ... उगवता सूर्य या पक्षाचे चिन्ह आहे. पक्षाचे नेते म्हणून एम. के. स्टॅलीन यांची निवड झाली. पक्षाचे मुख्यालय चेन्नई येथे आहे. १९८० नंतर बहुतेक वेळा द्रमुकला सत्ता मिळाली. सामाजिक लोकशाही आणि लोकशाही समाजवाद या विचार धारेवर द्रमुक पक्ष आधारलेला आहे.

ब] ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

दक्षिण भारतातील तामिळ भाषिकांचे राज्य म्हणजे तामिळनाडू होय. स्वातंत्र्यपूर्वी या प्रांतात तामिळी अस्मितेची द्रविड चळवळ उभी राहिली. या चळवळीमध्ये ब्राह्मण संस्कृतीला विरोध झाला. द्रविडांवर होणाऱ्या अन्यायाच्या विरोधात आवाज उठविण्यात आला. काँग्रेस पक्ष पाश्चिमात्य संस्कृतीत वाढलेला होता त्यामुळे तामिळ लोकांनी त्याला विरोध केला. पी. व्ही. रामस्वामी नायकर (पेरियार) यांनी १९२६ मध्ये आत्मसन्मान चळवळ सुरू केली. त्यात ब्राह्मण पुरोहितांना विरोध व सामाजिक सुधारणेवर भर देण्यात आला. १९४४ मध्ये जस्टीस पार्टी व पेरियार यांची संघटना एकत्र येऊन द्रविड कळघम नावाचा पक्ष निर्माण झाला. पेरियार हे पक्षप्रमुख बनले पुढे १५ ऑगस्ट हा स्वातंत्र्यदिवस शोक दिन म्हणून पाळण्याचे आवाहन पेरियार यांनी केले त्यासी स्वतंत्र द्रविड नाडूची मागणी केली. पेरियार यांच्यामते द्रविड कळघमने निवडणुका लढवू नयेत या दोन मुद्द्यांद्वारे पक्षात अंतर्गत कलह सुरू झाले याचा फायदा सी. एन. अण्णादुराई

यांनी हेऊन १९४९ मध्ये द्रविड मुन्नेत्र कळघम या पक्षाची स्थापना केली.

क] निवडणुकातील कामे :

द्रविड मुन्नेत्र कळघम या पक्ष पहिल्या पासून मद्रास आंध्रप्रदेश, सांवताकोर, कोचीन, व म्हैसूर यांच्या मिळून दक्षिण प्रांत निर्माण करवा अशी मागणी करत होता. आर्यांनी आपले साम्राज्य तामिळलोकांवर लादले आहे ते थांबविले पाहिजे अशी वैचारिक भूमिका द्रमुक ने घेतली.

* द्रमुकने १९५२ च्या निवडणुकीत ३० जागा मिळवल्या १९५७ च्या निवडणुकीत लोकसभेच्या २ व विधानसभेच्या १५ जागा मिळवल्या १९६२ च्या निवडणुकीत द्रमुकने लोकसभेच्या सात व विधान सभेच्या ५० जागा मिळवल्या. १९६७ च्या निवडणुकीत लोकसभेच्या २५ व विधानसभेच्या १३८ जागा मिळवल्या व अण्णादुराई ने ते बिगर कॉंग्रेसही पहिले मुख्यमंत्री झाले. याच काळात अण्णादुराई यांनी मद्रासचे नाव बदलून तामिळनाडू असे नाव ठेवले. १९७१ च्या निवडणुकीत द्रमुकने लोकसभेच्या २३ व विधानसभेच्या २३४ पैकी १८४ जागा मिळवल्या पण १९७२ मध्ये M.G. रामचंद्र यांनी द्रमुकमधून बाहेर पडून अण्णाद्रमुक या पक्षाची स्थापना केली त्यामुळे १९७७ च्या निवडणुकीत द्रमुकच्या मानहानीकारक पराभव झाला.

* तमिळनाडूत १९८९ मध्ये द्रमुक सत्तेवर आला द्रमुकने ते. म करुणानिधी हे तमिळनाडूचे मुख्यमंत्री झाले परंतु १९९१ मध्ये द्रमुकची सत्ता गेली तर १९९६ च्या निवडणुकीत द्रमुकने पुन्हा सत्ता मिळवली. २००४ च्या निवडणुका द्रमुकने कॉंग्रेस बरोबर युती करून सत्ता मिळवली पहिल्यांदाच लोकसभेच्या ४० जागा द्रमुकला मिळाल्या. परंतु २०११ नंतर या पक्षाचे अनेक नेते भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणात सापडले. परिणामी द्रमुकचा पाठिंबा कमी होत गेला.

OPPO A17 · ©Saurabh Pawar
2023/03/21 08:22

शिवसेना :-

प्र. १. १९८९ च्या लोकसभा निवडणुकीपासून आतापर्यंतच्या निवडणुकामधील राष्ट्रीय पक्षांना कामगगिरीचे मूल्यमापन करा.

अ] प्रस्तावना :-

भारतात १९८९ नंतरच्या लोकसभेच्या निवडणुकांमधील कामगिरी पाहिली तर असे लक्षात येत कि कोणत्याही एका राष्ट्रीय पक्षास बहुमत मिळाले नाही त्यांना इतर राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षाची आघाडी करावी लागली. त्यामुळे भारतीय राजकारणात पुढील बदल होत गेले :-

ब] राष्ट्रीय पक्षाची निवडणुकीतील कामगिरी :-

१९८९ नंतर झालेल्या लोकसभेच्या निवडणुकांमध्ये राष्ट्रीय पक्षांनी केलेल्या कामगिरीचे विवेचन पुढीलप्रमाणे आहे :-

1] १९८९ ची निवडणूक :- १९८९ च्या लोकसभा निवडणुकीत राजीव गांधी यांनी नेतृत्वाखाली काँग्रेस पक्षाला १९७ जागा मिळाल्या. सरकार स्थापन करण्यासाठी आणखी ७० जागा कमी पडल्यामुळे काँग्रेसला सत्ता मिळाली नाही. व्ही.पी. सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली जनता दलाने सरकार स्थापन केले. काँग्रेसचा पराभव होण्यासाठी बोफोर्स तोफांचे प्रकरण, राममंदिर-बाबरीमशिदेचा वाद, मंडल आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी ही कारणे कारणीभूत ठरली. या निवडणुकीत काँग्रेसमध्ये बहुजन समाजवादी पक्षाकडे वळली. उत्तरप्रदेश व बिहारमध्ये काँग्रेसच्या जागा घटल्या.

१९८४ च्या निवडणुकीत भाजपाला दोन जागा मिळाल्या होत्या. भाजपचे हे १९८९ च्या निवडणुकीत मात्र त्यांनी ८७ जागा मिळाल्या. भाजपचे हे यश म्हणजे काँग्रेसला किलेला हा पर्याय होय. महाराष्ट्रातून पहिल्यांदाच भाजपचे १० खासदार निवडून आले.

१९८९ च्या निवडणुकीत जनता दलाने सरकार स्थापन केले. तेलगू देसम पार्टी, १९८८ मध्ये स्थापन झालेल्या जनता दल एका वर्षात १४३ जागा द्रमुक आणि आसाम गण परिषद यांच्या बरोबर युती करून जिंकून सत्तेवर येते.

2] १९९१ ची निवडणूक :- १९९१ मध्ये दहाव्या लोकसभेची निवडणूक झाली. कोणत्याच पक्षाला या निवडणुकीत बहुमत मिळाले नाही. त्यामुळे सर्वाधिक जागा मिळालेल्या काँग्रेसला अल्पमताची सरकार स्थापन करता आले. हे सरकार १८ महिन्यांमध्ये पडले या निवडणुकीत

OPPO A17 Saurabh Pawar
2023/...

राजीव गांधीची हत्या झाली तर ८९ रोजी व्ही.पी. सिंग पंतप्रधान झालेल्या मंडल आयोगाच्या शिफारशीनुसार त्यांनी कोबिसिन्हा यांना 27 टक्के आरक्षण देण्याची घोषणा केली. या निवडणूकीत आल आणि धर्म हे प्रमुख विषय होते.

२० मे १९९१ ला निवडणूकेचा पहिला टप्पा पार पडल्या नंतर राजीव गांधी चंद्रशेखर यांच्या प्रचारासाठी २१ मे १९९१ रोजी श्रीपेरंबुदूर येथे गेले त्यावेळी एल.टी.टी.ई च्या महिला कार्यकर्तीनी राजीव गांधीची हत्या केली. परिणामी ९१ च्या निवडणूकीत काँग्रेसला सहानुभूती मिळाली त्यांना २४४ जागा मिळाल्या मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश, राजस्थान या राज्यांमध्ये काँग्रेसच्या मतात वाढ झाली.

भाजपनेसुद्धा १९९१ च्या निवडणूकीत १२० जागा मिळवल्या कर्नाटक व प. बंगालमध्ये भाजपला जास्त जागा मिळाल्या तर जनता दलाचे मात्र या निवडणूकीत नुकसान झाले त्यांना फक्त ८९ जागा मिळाल्या.

१९९६ची लोकसभा निवडणूक :-

१९९६ च्या निवडणूकीतील कोणत्याही एका राजकीय पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळाले नाही. अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखाली भाजपने आघाडी सत्ता स्थापन केले परंतु १३ दिवसात हे सरकार स्पष्ट केले. त्यानंतर जनता दल व संयुक्त आघाडीने सरकार स्थापन केले. तेव्हा देवी गौडा हे पंतप्रधान झाले. यावेळी काँग्रेस दोन नंबरचा पक्ष असून सुद्धा त्यांनी सत्ता समर्पण केल्या पेक्षा १९९६ निवडणूकीत काँग्रेसने १४० जागा जिंकल्या तर भाजपने १६१ जागा जिंकल्या थोडक्यात काँग्रेसच्या जागा कमी झाल्या त्यामुळे जनता दलाने काँग्रेसने पाठिंबा देऊन सरकार उभे राहिले. परंतु १९९७ मध्ये काँग्रेसने आपला पाठिंबा काढून IK गुजराल इंद्रकुमार यांना पाठिंबा दिला ते भारताचे पंतप्रधान झाले. १९९८ मध्ये इंद्रकुमार सरकार केले आले.

OPPO A17 · ©Saurabh Pawar
2023/03/21 08:22

Page No. ______ Date ______

1998 च्या निवडणुका :-

इंद्रकुमार यांचे सरकार कोसळ त्यानंतर 1998 मध्ये निवडणुका झाल्या सर्वाधिक 182 जागा भाजपला मिळाल्या पण स्पष्ट बहुमत मिळाले नाही. कॉंग्रेसला या निवडणुकीत 141 जागा मिळाल्या त्यामुळे भाजप व त्यांच्या मित्रपक्षाने सरकार अटल बिहारी वाजपेयी दुसऱ्यांदा पंतप्रधान झाले परंतु तेरा महिन्यात अण्णा द्रमुक पाठिंबा काढून घेतल्यामुळे वाजपेयी सरकार पडले.

1999 ची लोकसभा निवडणूक :-

1999 च्या निवडणुकीत भाजप त्यांच्या 24 मित्र पक्षांनी एकत्र येऊन राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी स्थापन केली. त्या निवडणुकीत भाजपने सर्वाधिक 182 जागा मिळवल्या परंतु स्पष्ट बहुमत मिळाले नाही तर कॉंग्रेस व त्यांच्या मित्रपक्ष आघाडीला 114 जागा मिळाल्या. भाजपने अटल बिहारी वाजपेयींच्या नेतृत्वाखाली पुन्हा एकदा सरकार स्थापन केले यावेळी पहिल्यांदाच अटल बिहारी वाजपेयी यांनी पाच वर्ष कार्यकाळ पूर्ण केला.

2004 च्या निवडणुका :-

2004 ची निवडणूक भाजपने इंडिया स्थानिक व नागरिकी या दोन मुद्द्यावर सोनिया गांधी या विरुद्ध विदेशी आहेत. भारतीय नाहीत हा मुद्दा उचलून धरला. तरीपण या निवडणुकीत भाजपचा पराभव होऊन सर्वाधिक 145 जागा मिळवल्या. भाजपला 138 जागा मिळाल्या डाव्या पक्षांनी कॉंग्रेसला पाठिंबा दिल्या कॉंग्रेसचे मनमोहन सिंग हे पंतप्रधान झाले. त्यांनी पाच वर्षाचे कामकाज पूर्ण केला. या निवडणुकीत पहिल्यांदाच भाजप व भाजपच्या मित्रपक्षाच्या या निवडणुकीला पहिल्यांदाच भाजप व भाजपच्या मित्रपक्षाचा या निवडणुकीत पराभव झाला यामुळे कॉंग्रेस मित्र पक्षाने चांगले निवडणुकीत पराभव झाला यामुळे कॉंग्रेस मित्र पक्षाने चांगले यश मिळाले. महायुद्ध 1999 च्या वेळी विदेशी येऊन शरद पवार यांनी राष्ट्रवादी पक्ष स्थापन केला. महाराष्ट्रात स्थापन राष्ट्रवादी

काँग्रेसला मानावा तितका फायदा झाला नाही. उलट काँग्रेस पक्षाकडून धर्म निरपेक्षतेच्या नावाखाली पाठिंबा मिळाला

२००९ ची निवडणूका :-

२००९ च्या निवडणूकीत सर्वाधिक २०६ जागा काँग्रेस पक्षाला मिळाल्या. भाजपचा पराभव झाला त्यांना ११६ जागा मिळाल्या. काँग्रेसने संयुक्त पुरोगामी आघाडी करून सरकार स्थापन केले. मनमोहन सिंग हे सलग दुसऱ्यांदा पंतप्रधान झाले.

२०१४ ची लोकसभा निवडणूक :-

२०१४ च्या लोकसभा निवडणूकीत भारतीय जनता पक्षाने सर्वाधिक २८२ जागा मिळविल्या. काँग्रेसला फक्त ४४ जागा मिळाल्या नरेंद्र मोदी हे पहिल्यांदा पंतप्रधान झाले. या निवडणूकीत 'अच्छे दिन आने वाले है' यावर भर देण्यात आला.

२०१९ ची लोकसभा निवडणूक :-

२०१९ च्या लोकसभेच्या निवडणूकीत भारतीय जनता पक्षाचे सर्वाधिक राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीला ३५२ जागा मिळाल्या. काँग्रेसप्रणीत आघाडीला ९२ जागा मिळाल्या नरेंद्र मोदी हे दुसऱ्यांदा पंतप्रधान झाले. या निवडणूकीत 'सबका साथ सबका विकास' यावर भर देण्यात आला.

सारांश :-

१९८९ नंतर झालेल्या लोकसभा निवडणूकामध्ये राष्ट्रीय पक्षांची भूमिका महत्त्वाची आहे. १९८९ नंतर भारतीय राजकारणात आघाडीचा कालखंड सुरु झाला. कारण कोणत्याही एका राजकीय पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळत नव्हते. त्याचे कारण म्हणजे प्रादेशिक पक्षांचा झालेला उदय होय. २०१४ नंतर आघाडी सरकारमधील प्रादेशिक पक्षाचे महत्त्व कमी होत आहे कारण १९९० नंतर पहिल्यांदाच प्रादेशिक पक्षांचा प्रभाव कमी होत आहे. तर राष्ट्रीय पक्षांच्या जागांमध्ये वाढ होत आहे. उदा. २०१४ च्या लोकसभा निवडणूकीत भारतीय जनता पक्षाने २८२ जागा तर २०१९ च्या निवडणूकीत ३०३ जागा मिळाल्या. एकूणच भारतीय राजकारणात एक पक्ष पद्धत बदलून आघाडी सरकारकडून पुन्हा एक पक्षीय पद्धतीकडे वाटचाल सुरु आहे.

OPPO A17 · ©Saurabh Pawar
2023/03/21 08:22

Page No.
Date

प्रकरण ३ :- सामाजिक पैलू

प्रश्न १] जात आणि भारतीय राजकारण यातील संबंध स्पष्ट करा.

अ] प्रास्ताविक :-

भारतात हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन, शिख, बौद्ध, अशा अनेक जाती धर्माचे लोक राहतात. या बहुतेक धर्मात जातिव्यवस्था अस्तित्वात आहे. भारतीय राजकारणात या जातीची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची राहिलेली दिसते.

ब] भारतीय राजकारण व जातसंबंध :-

1] भारतातील जातिव्यवस्था :-

भारतात विविध धर्मामध्ये असंख्य जाती, पोटजाती आहेत हिंदू धर्मात प्रामुख्याने प्रमुख जाती दिसतात. राजकीय पक्षांची जातीशी जवळीकता आहे. त्यामुळे भारतीय राजकारण आकाराला येत आहे.

२] जातीचे राजकीयीकरण :-

जात ही अत्यंत बळकट संघटना आहे. लोकशाहीत बहुतांश राजकीय नेत्यांकडून राजकारणात जातीचा वापर केला जात आहे. विशिष्ट जाती ज्या बहुसंख्याक आहेत त्यांचा राजकारणात प्रभाव किंवा वर्चस्व दिसते.

३] प्रभुत्वशाली जातीचा सिद्धांत :-

एम. एन. श्रीनिवास यांनी प्रभुत्वशाली जातीचा सिद्धांत मांडला त्यांच्यामते भारताच्या प्रत्येक भौगोलिक भागात वेगवेगळ्या जातीचे वर्चस्व आहे. ते जातीची लोकसंख्या व जमीन या घटकावर आधारले आहे. उदा.. महाराष्ट्रात मराठा जातीचे वर्चस्व आहे. गुजरातमध्ये पाटीदार समाजाचे व उत्तर भारतात जाट समाजाचे वर्चस्व आहे.

क] भारतीय राजकारणातील जातीची भूमिका :-

भारतात आजच्या घडीला जातीचा आधार घेतल्याशिवाय राजकारण करता येत नाही म्हणजे मतदानाच्या वर्तनावर जात प्रभाव टाकते पेशवाईच्या काळात ब्रिटिशकाळात ब्राम्हण जातीचे वर्चस्व होते, पुढे महात्मा फुलेंनी ब्राम्हणी प्रचंड जातीजातीमध्ये तणाव वाढला ज्ञानावर ब्राम्हणाची मक्तेदारी नाकारून प्रवृत्तीला विरोध केला.

OPPO A17 · ©Saurabh Pawar
2023/03/21 08:22

सर्व जातींना वर्गांना ज्ञान मिळविण्याचा हक्क आहे असे स्पष्ट केले तर २० व्या शतकाच्या सुरवातीला कोल्हापूर संस्थानाच्या शाहिरीमध्ये ब्राह्मणेतर चळवळ सुरू झाली. १९२० मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी सुद्धा दलित वर्गांना शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा असा संदेश दिला. आंबेडकरांनी जातीच्या आधारावर वेगळ्या मतदार संघाची मागणी केली. दलितांना राजकारणात प्रतिनिधित्व मिळावे म्हणून स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली.

७) भारतीय राजकारण व जात संबंधात राजकीय पक्षांची भूमिका :-

भारतीय राजकारणात राजकीय पक्षांची भूमिका महत्त्वाची आहे आज बहुतेक राजकीय पक्ष कोणत्या ना कोणत्या जातीशी निगडीत आहेत त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे आहे :-

१) राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष :-

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाला सुरुवातीच्या काळात सर्व धर्मीयांचा पाठिंबा मिळत तर अलिकडच्या काळात मुस्लिमांचा पाठिंबा मिळत आहे.

२) शेतकरी कामगार पक्ष :-

शेतकरी कामगार पक्ष ब्राह्मण वगळून इतर जातींवर आधारलेला पक्ष आहे. मराठा व OBC या जातींचा पाठिंबा मोठ्या लोकांचा मिळत आहे.

३) द्रविड मुन्नेत्र कळघम :-

द्रमुकला तामिळनाडूतील सर्वच जातींमधून सुरवातीपासून पाठिंबा मिळाला कारण त्यांनी सर्वांसाठी समान हक्काची चळवळ उभारली.

४) भारतीय जनता पक्ष :-

भाजपला भारतात हिंदुधर्मातील खासकरून ब्राह्मणजातीचा पाठिंबा मिळाला हळूहळू मराठा समाजाचा, पाटीदार समाजाचा पाठिंबा भाजपाला मिळत आहे.

५) राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष :-

राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाला मराठा जातीचा पाठिंबा मिळाला. महाराष्ट्रात या पक्षाला OBC जातींचासुद्धा चांगला पाठिंबा मिळत आहे.

ड) शिवसेना :-

शिवसेनेची स्थापना मराठी अस्मितेच्या आधी, मुंबईत मराठी माणसांना आपली अस्मिता टिकविण्यासाठी शिवसेनेने संघटित केले. परिणामी शिवसेनेला मराठी जातींचा पाठिंबा मिळाला.

इ) बहुजन समाजवादी पक्ष :-

बहुजन समाजवादी पक्षाची स्थापना कांशिराम यांनी केली. उत्तरप्रदेश व बिहारमध्ये दलित जातींचा पाठिंबा बहुजन समाजवादी पक्षाला मिळाला.

सारांश :-

थोडक्यात, आज भारतीय राजकारण विविध जातींच्या पाठिंब्यावर आधारलेला आहे. जातींची अस्मिता राजकारणात प्रभावी ठरत आहे.

४) जात व आरक्षण :-

अ) प्रास्ताविक :-

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय राजकारणात विविध जातींना मिळालेल्या आरक्षणामुळे मोठे फेरबदल होत आहेत. सदृढ लोकशाहीसाठी समाजातील सर्व घटकांना प्रतिनिधित्व मिळणे आवश्यक आहे. त्यामुळेच विविध जातींना आरक्षण दिले गेले.

ब) जात व आरक्षणाची पार्श्वभूमी :-

१९०२ मध्ये कोल्हापूर संस्थानात छत्रपती शाहू महाराजांनी ब्राह्मणेतर व मागास वर्गातील लोकांना सरकारी नोकरी आरक्षण जाहीर केले. १९०८ मध्ये ब्रिटिश सरकारने प्रशासनातील विविध पदांवर जातींना आरक्षण दिले. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात विविध जातींची भूमिका महत्त्वाची होती. पूर्वी जातीवर व्यवसाय व समाजव्यवस्था आधारलेली होती.

क) स्वातंत्र्योत्तर भारतातील जात व आरक्षण :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात घटना कारांनी अनुसूचित जाती जमातीसाठी आरक्षण लागू केले. कलम ३३० ते ३४ मध्ये निवडणुकांमध्ये आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. १९५० मध्ये १० वर्षासाठी अनुसूचित जाती जमातींना ...

OPPO A17 · Saurabh Pawar
2023/03/21 08:22

आरक्षण लागू करण्यात आले. १९६० मध्ये ८वी घटनादुरुस्ती करून १९७० पर्यंत अनुसूचित जातीजमातींचे आरक्षण १० वर्षांसाठी वाढवले. १९६९ मध्ये २३वी घटनादुरुस्ती करून हे आरक्षण पुन्हा १० वर्षांसाठी वाढविले. १९८९ मध्ये ६२वी घटनादुरुस्ती करून हे आरक्षण पुन्हा १० वर्षांसाठी वाढविले. २००९ मधील ९५वी घटनादुरुस्ती करून हे आरक्षण पुन्हा १० वर्षांसाठी वाढविले. या आरक्षणामुळे भारतीय राजकारणावर वेगवेगळे परिणाम झाले.

ड) लोकसभेतील आरक्षण :-

कलम ३३० नुसार लोकसभेत प्रत्येक घटक राज्यातील व केंद्रशासित प्रदेशातील अनुसूचित जाती-जमातींसाठी राखीव जागा ठेवल्या आहेत. कलम ३३१ नुसार अँग्लोइंडियन समाजाला दोन जागा ठेवल्या आहेत या आरक्षणानुसार २०१५ मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या निवडणुकीत ५४३ जागांना अनुसूचित जातींना ८४ जागा व अनुसूचित जमातीसाठी ४७% जागा राखीव ठेवण्यात आल्या. अशा पद्धतीने भारतात जात व आरक्षणाची व्यवस्था काम करीत आहे. त्याच १९७८ च्या मंडल आयोगामुळे अनेक बदल झाले.

सारांश :-

भारताच्या संदर्भात जात व आरक्षणाचा विचार करता असे दिसते की स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून मागास जातींना समाज प्रवाहात आणण्यासाठी आरक्षण दिले गेले. स्वातंत्र्योत्तर काळात सुद्धा समतेच्या दृष्टिकोनातून घटनाकारांनी मागास जातींना सर्वांगीण विकासासाठी आरक्षण दिले. परंतु अलीकडच्या राजकारणात जातीय हिंसा वाढली आहे. ही लोकशाहीसाठी मारक वाटते.

OPPO A17 · ©Saurabh_Pawar

ड] मंडल आयोग :-

अ] प्रास्ताविक :-

भारतात मागास जनजातींना विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी राज्यघटनेत आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. मागास समूहांना विविध आयोगांच्या माध्यमातून सामाजिक, आर्थिक व राजकिय आरक्षण देण्यात आले या प्रक्रियेतील महत्त्वपूर्ण उल्लेख म्हणजे मंडल आयोग होय.

ब] मंडल आयोग :-

पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांनी जनता पक्षाचे सरकार सत्तेवर असताना १९७८ मध्ये श्री. बिंदेश्वरी प्रसाद मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली १९७८ मध्ये दुसऱ्या मागासवर्गीय आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाने भारतातील मागास जनजातींचा अभ्यास करून आपला अहवाल सादर केला.

क] मंडल आयोगाची जबाबदारी :-

मंडल आयोगाने कशा पद्धतीने काम करेल याविषयी मोरारजी देसाई सरकारने त्यांना ५ प्रमुख जबाबदाऱ्या दिल्या

1] एखाद्या वर्गाने एखाद्या समाजाला सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागास ठरविण्याचे निकष ठरविणे.

2] मागास वर्गाच्या विकासासाठी उपाययोजना सुचविणे.

3] केंद्र व राज्य सरकारच्या सेवेत मागास वर्गीयांना राखीव जागा ठेवाव्यात की नको याविषयी निर्णय देणे.

4] वरील सर्व बाबींचा अहवाल राष्ट्रपतींना सादर करणे.

ड] मंडल आयोगाचे कामकाज :-

मंडल आयोगाने भारतातील ४०५ जिल्ह्यांमध्ये सामाजिक व शैक्षणिक सर्वेक्षण केले. सामाजिक व शैक्षणिक मागास वर्ग ठरविण्यासाठी ११ निकष तयार केले. त्या दृष्टीने आयोगाने ३००० पेक्षा जास्त समूहांना सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास ठरविले. अशा मागासांचे भारताच्या लोकसंख्येशी प्रमाण पाहता ते ५२ % इतके आहे.

ई] मंडल आयोगाने सुचविलेले उपाय :-

मंडल आयोगाने १९८० मध्ये राष्ट्रपतींना आपला अहवाल सादर केला त्यात मागास जातींच्या

OPPO A17 · ©Saurabh Pawar
2023/03/21 08:23

Page No.
Date

विकासासाठी पुढील उपाय सुचविले :-

अ] सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास वर्गासाठी सरकारी नोकरी २७% आरक्षण द्यावे.

ब] इतर मागास वर्गाच्या उमेदवारांना अधिकत्तम वयाची सवलत लागू करावी.

क] सर्व पातळ्यांवर भरती देतांना सुद्धा आरक्षण लागू करावे.

ड] सलग ३ वर्षे पुरेशा आरक्षित जागेवर भरती न झाल्यास त्या वर्गाचे आरक्षण रद्द करावे.

इ] आरक्षणाचे पोस्टर तयार करावे.

ई] शाळा महाविद्यालये सार्वजनिक व सरकारी संस्थेमध्ये आरक्षण लागू करावे.

उ] मागास जातीतील मुलांसाठी निवासी शाळा, होस्टेल यांची सुविधा द्यावी. प्रश्न ४

फ] मंडल आयोगाच्या अहवालावर स्थगिती :-

१९८० मध्ये मंडल आयोगाने अहवाल सादर केला खरा परंतु त्यावेळी जनता पक्षाचे सरकार जाऊन काँग्रेसचे सरकार (इंदिरा गांधीचे) आले होते. तर १९८० ते १९८९ पर्यंत काँग्रेसचेच राजीव गांधी यांचे सरकार होते त्यांनी हा अहवाल प्रसिद्ध केला नाही. १९९० मध्ये व्ही. पी. सिंग यांचे सरकार सत्तेवर आल्यानंतर मंडल आयोगाच्या शिफारसी लागू करण्याची त्यांनी घोषणा केली. या घोषणेच्या विरोधात दिल्ली, उत्तरप्रदेश, बिहार येथे प्रचंड दंगली झाल्या. एका विद्यार्थ्याने स्वतःला पेटवून घेतले. परिणामी मंडल आयोगाच्या अहवालावर स्थगिती आणली. १९९० मध्ये व्ही. पी. सिंगाचे सरकार पडले. १९९१ मध्ये पी. व्ही. नरसिंहरावर यांनी मंडल आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी करण्याचे ठरविले तसेच नरसिंहराव यांनी आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गाला सरकारी नोकरीत १०% आरक्षण दिले परिणामी पुन्हा दंगली झाल्या. १९९२ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने यावर निकाल दिला. या निकालाने आर्थिकदृष्ट्या मागासांचे १०% आरक्षण रद्द केले. न्यायालयाच्या मते आरक्षण ५०% पेक्षा जास्त असू नये तर बढती आरक्षण नाही. असाही निकाल न्यायालयाने दिला.

OPPO A17 · ©Saurabh Pawar
2023/03/21 08:23

ग] मंडल आयोगानंतरचे राजकारण :-

एखाद्या व्यक्तिने जर धर्म बदलला तर आणि नव्या स्विकारलेल्या धर्माला आरक्षण नसेल तर काय करावे हा मोठा प्रश्न निर्माण झाला. वेगवेगळ्या घटक राज्यात हिंसाचार व दंगली घडू लागल्या. तामिळनाडू 69% आरक्षण दिले गेले. महाराष्ट्रात 52% आरक्षण दिले गेले परिणामी आरक्षणावरून समाजात कटुता निर्माण झाली. असे असले तरी असंख्य मागास जातीतील लोकांना आपला सामाजिक व शैक्षणिक विकास करण्यास मदत झाली.

प्रश्न ५] जमातवाद म्हणजे काय ते सांगून जमातवादाची कारणे स्पष्ट करा. or भारतातील जमातवादाचा ऐतिहासिक संबंध व स्वातंत्र्योत्तर काळातील जमातवाद यांवर चर्चा करा.

अ] प्रास्ताविक :-

OPPO A17 · Saurabh Pawar
2023/

भारतीय राजकीय व्यवस्थेपुढील आव्हाने
(Challenges to Indian Political System)

प्रकरण रचना :

१५.० उद्दिष्ट्ये
१५.१ प्रस्तावना
१५.२ राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण
१५.३ दहशतवाद
१५.४ दहशतवादाची कारणे
१५.५ दहशतवादाचे परिणाम
१५.६ दहशतवादावरील उपाययोजना
१५.७ नक्षलवाद
१५.८ सारांश
१५.९ प्रश्न

१५.० उद्दिष्ट्ये

भारतीय राजकीय व्यवस्थेपुढील विशिष्ट प्रश्न, समस्यांबरोबर या व्यवस्थेपुढील असलेल्या आव्हानांची चर्चा करणे, विद्यार्थ्यांमध्ये त्याविषयी जाणीव जागृती निर्माण करणे हा या प्रकरणाचा प्रमुख उद्देश आहे.

१५.१ प्रस्तावना

शेकडो वर्षाची मुस्लिम राजवट व दिडशे वर्षाच्या ब्रिटिश गुलामगिरितून १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत देश स्वतंत्र झाला. भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा ब्रिटिशांनी इथल्या साधनसंपत्तीची केलेली लूट, फाळणीमुळे निर्माण झालेले धार्मिक दंगे इत्यादीमुळे भारतीय समाजकारण आणि राजकारणात अनेक समस्या निर्माण झालेल्या होत्या. त्या काळात शिक्षणाचा प्रसार करणे मागासलेल्या वर्गाची उन्नती करणे, सामाजिक, धार्मिक सामजंस्य निर्माण करणे, औद्योगिक क्षेत्राचा विकास करणे, दारिद्र्य-बेरोजगारी निर्मूलन करणे, इ. अनेक आव्हाने भारतीय राजकीय व्यवस्थेपुढे होती. परंतु अलिकडील काळात या समस्या दुर्लक्षित होऊन

नविनच समस्या व आव्हाने निर्माण झालेली आहेत. लोकशाहीत सत्ता हस्तगत करणे हाच राजकारणाचा उद्देश झाल्याने ती हस्तगत करण्यासाठी अनेक गैरमार्गांचा अवलंब करण्यात आला. त्यातून प्रथम राजकारणासाठी गुंडांचा वापर केला जात असे तर आज प्रत्यक्ष गुंडांनीच राजकारणात प्रवेश करुन राजकारण हे दहशत निर्माण करणे, अमाप पैसा मिळविणे, बेकायदेशीर धंदे करण्याचे साधन बनविले आहे. म्हणजेच राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण झाले आहे. तर धर्मांतधतेच्या वृत्तीतून दहशतवादाची समस्या निर्माण झाली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात श्रीमंत वर्गाचा अनिर्बंध विकास झाला व त्यातून शोषणाची व्यवस्था निर्माण झाली. शोषित वर्गाने हिसेंच्या मार्गाचा स्वीकार केला. त्यातूनच नक्षलवादाची समस्या निर्माण झाली. या सर्व समस्या निर्मूलनाच्या आव्हानांची चर्चा सदर प्रकरणात केलेली आहे.

१५.२ राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण (Criminalisation of Politics in India)

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण म्हणजे गुन्हेगारी वृत्तीच्या लोकांना राजकारणात येण्यास संधी देणे आणि त्यांचा प्रभाव वाढविणे होय. गुन्हेगारी टोळ्यांच्या ठराविक जागा व भाग असतात व त्या ठराविक भागात त्यांचेच साम्राज्य असते. उदा. हातभट्टी चालवणारा दादा आपल्या भागातील परिसरावर पूर्ण नियंत्रण ठेवतो. तेथील मतदारांवर त्याचा वचक असतो, तेथील आमदार, खासदार, नगरपालक यांच्याशी त्याचे उठणे बसणे असते. राजकारणी लोकांचा डोळा अशा झोपडपट्टीतील एकगठ्ठा मतांकडे असल्याने ते अशा दादांच्या (गुन्हेगारांच्या) व्यवहाराकडे दूर्लक्ष करतात. पोलीस यंत्रणेलाही आपल्यात सहभागी करुन घेतात. अशाप्रकारे अनधिकृत उद्योग करणाऱ्या गुंडांना, दादा लोकांना राजकीय संरक्षण असते.

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण भारतीय राजकीय व्यवस्थेत आढळून येते. गुन्हेगार, स्मगलर्स, इत्यादींची मदत घेऊन निवडून येणे, त्यांच्याकडून आर्थिक साहाय्य घेणे हा प्रकार फार पूर्वीपासून भारतीय राजकारणात होता. सध्या तर गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेले अनेक लोक स्वतःच निवडणूकीला उभे राहतात. पैशाच्या व दहशतीच्या जोरावर हे लोक निवडूनही येतात. गुन्हेगारांना मानमरातब व सन्मान मिळू लागला आहे. गुन्हेगारांनी ग्रामपंचायतीपासून विधानसभा व संसदेपर्यंत प्रवेश मिळविला आहे. गुन्हेगारी जगतातील चोरटा व्यापार करणारे माफीया टोळ्यांचे सूत्रधार, अंमली पदार्थांचा व्यापार करणारे तस्कर यांचा समावेश होतो. यांच्याशी संबंध नाही असा राजकीय पक्ष व राजकारणी सापडणे आज कठीण आहे. संधीसाधू राजकारणी व स्वार्थी गुंड यांची युती झाली आहे.

१५.२.१ राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण्याचे भारतीय राजकीय व्यवस्थेवर पुढील परिणाम झालेला दिसतो :

१. लोकशाहीला धोका निर्माण झाला आहे. गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचे लोक निवडून आले की लोकशाहीला धोक्यात आणतात. गुंड प्रवृत्तीचा विकास होतो.

२. समाजाची शांतता, सुव्यवस्था, सुरक्षा, नैतिकता नष्ट होते. गुंडांच्या अरेरावीमुळे व पोलीस यंत्रणेने तिकडे दुर्लक्ष केल्याने देशात वारंवार सुव्यवस्थेचा भंग होतो. सामान्य जनांना गुंड आणि राजकीय यांची युती त्रासदायक ठरू लागली आहे.

३. लोकांचा राजकीय व्यवस्थेवरील विश्वास नष्ट होतो. स्वतंत्र व निपक्षपाती निवडणूकीच्या काळात मतदारांवर दहशत निर्माण करणे, उमेदवारांना पळविणे, मतपेट्या पळविणे या कामासाठी संपत्ती व शक्तीचा वापर केला जातो. राजकारणी म्हणजे भ्रष्टाचारी व गुन्हेगार अशीच सर्वसामान्यांची कल्पना झाली आहे.

४. सामान्य मनुष्य राजकीय प्रक्रियेला विटून गेला आहे. राजकारणाकडे तो एक घाणेरडा खेळ म्हणून पाहू लागला आहे. उत्तर प्रदेशात ८३६ लोकांची गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असूनही त्यांनी विधानसभा निवडणूक लढविली. नगरपरिषदा, जिल्हापरिषद, महानगरपालिका, ग्रामपंचायती इत्यादी ठिकाणी तर समाजविघातक प्रवृत्तींचे गुन्हेगार यांचेच वर्चस्व दिसून येते.

आपली प्रगती तपासा :

१) राजकारण आणि गुन्हेगारी यातील सबंध स्पष्ट करा.

२) 'राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण' यावर टीप लिहा.

१५.३ दहशतवाद

दहशतवादाचा अर्थ - व्याख्या :

दहशतवाद ही अत्यंत गुंतागुंतीची व वादग्रस्त संकल्पना आहे. एक राष्ट्र ज्यांना दहशतवादाची म्हणते त्यांना दुसऱ्या (विरुद्ध) देशातील लोक स्वातंत्र्य सैनिक, शहिद म्हणतात. म्हणून ही संकल्पना उद्दिष्ट, परिस्थिती आणि राष्ट्र, प्रदेश यानुसार बदलणारी आहे. त्यामुळेच दहशतवादाची व्याख्या निश्चित काय असावी यासबंधी विद्वानांमध्ये एकमत नाही. असे असले तरी काही व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१) ब्रायन जेनकिन्स यांच्या मते, "राजकीय बदल घडवून आणण्यासाठी बळचा केलेला वापर किंवा वापर करायची धमकी म्हणजे दहशतवाद होय."

२) पेग्विन राज्यशास्त्र शब्दकोशानुसार "आमुलाग्र राजकीय आणि सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याचा उद्देशाने शासनावर दबाव आणण्यासाठी हिंसाचाराच्या मार्गाचा अवलंब करणे म्हणजे दहशतवाद होय."

अशा प्रकारे शांततामय व घटनात्मक मार्गावर विश्वास नसणाऱ्या लोकांकडून जाणीवपूर्वक हिंसाचाराचा मार्ग अबलंबिला जातो त्यांच्या कृती याच दहशतवादी कारवाया होत. बॉम्बस्फोट घडविणे, अपहरण करणे, हत्या करणे, भीती, दरारा निर्माण करणे ही त्यांची साधने आहेत.

भारतात दहशतवादाची समस्या पंजाबपासून सुरु झाली. १९८४ मध्ये पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांची त्यांच्या शीख अंगरक्षकांनी केलेली हत्या, १९९१ साली श्री. राजीव गांधी यांची एल.टी.टी.ई. ने घडवून आणलेली हत्या दहशतवादाची ज्वलंत उदाहरणे आहेत.

१५.३.१ उत्तर-पूर्व भारत (उत्तरांचल) :

आसाम, मेघालय, त्रिपुरा, अरुणाचल प्रदेश, मिझोराम, मणिपूर आणि नागालॅण्ड या सात राज्यांचा या भागात समावेश होतो. या सात राज्यांना उत्तर भारताच्या सात बहिणी असे संबोधले जाते. या राज्यांना, केंद्र शासनाला आणि या राज्यातील लोकांना सतत तणाव असतो. केंद्रशासन या प्रदेशांकडे दूर्लक्ष करीत आहेत असा आरोप केंद्रशासनावर या राज्यांचा असतो.

मणिपूर आणि नागालॅण्ड यांच्यात सीमेवरून वाद आहेत. आसाम, नागालॅण्ड, मिझोराम, त्रिपूरामध्ये रोजच बंडखोरीच्या अनेक घटना आणि प्रादेशिक चळवळी होतात. या राज्यांमधील बहतुतेक संघटना स्वतंत्र राज्याची किंवा प्रादेशिक स्वायतत्तेची मागणी करीत आहेत. द नॅशनल सोशॅलिस्ट कौन्सिल ऑफ नागालॅण्ड इसाक मुव्हीव्ह (NSCN-IM) स्वतंत्र नागालॅण्डची मागणी करतात. भारतातील लष्करी छावणीवर तेथील बंडखोरांनी अनेकदा हल्ले केलेत.

१५.३.२ आसाम : या भागातील एक अतिशय महत्त्वाचे राज्य आहे. बांगलादेशातून येणाऱ्या घूसखोरांची आणि आसाममध्ये स्थायी होणाऱ्या लोकांची आसामची मुख्य समस्या आहे. अजूनही दहशतवाद ही या राज्यातील मुख्य समस्या आहे. भारतीय लष्कर अजूनही आसाममधील दहशतवाद थांबवू शकले नाही.

१५.३.३ त्रिपूरा : या राज्यातही दहशतवादाची मुख्य समस्या आहे. येथे येणाऱ्या बांगलादेशी घुसखोरांनाही शासन अजूनही थांबवू शकले नाही. स्थानिय पोलीस, राजकारणी यांच्यावर हल्ले, लष्करी छावणीवर हल्ले या राज्यातील एक काळजीचा विषय आहे.

१५.३.४ बिहार : बिहार राज्यात कायदा आणि सुव्यवस्था याकडे तेथील शासनाचे पूर्ण दुर्लक्ष झाल्यामुळे बिहारमध्ये लोकांचे जीवन सुरक्षित नाही. बंडखोरी आणि लुटमार या तणावाखाली हे राज्य आहे.

१५.३.५ आंध्रप्रदेश : या राज्यातही दहशतवादाची मुख्य समस्या आहे. या भागात नक्षलवाद मोठ्या प्रमाणात फोफावला आहे. श्रीमंत जमिनदारांवर हल्ले करुन समाजात समता प्रस्थापित करणे या विचारांवर आधारीत नक्षलवादी कारवाया करतात. हिंसाचार करुन आपल्याकडे शासनाचे लक्ष वेधून घेण्याचा प्रयत्न करतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्या, पोलीस, जमीनदार, लष्कर हे नक्षलवाद्यांच्या हल्ल्यांचे केंद्र आहे.

१५.३.६ जम्मू आणि काश्मिर : हे राज्य म्हणजे दहशतवादी राज्य झालेले आहे. येथील दहशतवाद पाकिस्तानच्या प्रेरणेने घडतो. पाकिस्तानामध्ये प्रशिक्षण घेऊन तरुण या प्रदेशात घुसखोरीतून येतात आणि दहशतवादी कारवाया करतात. संपूर्ण भारतात उदा. दिल्लीमध्ये संसदेवरील हल्ला (२००१), मुंबईमध्ये लोकल ट्रेनमध्ये झालेले हल्ले (२००६) अशी कितीतरी

उदाहरणे या दहशतवादी हल्ल्यांची आहेत. प्रत्येक दिवशी वर्तमानपत्र उघडल्यावर दहशतवादी हल्ले, कारवाया यासंबंधीच्या बातम्या दिसून येतात. या बातम्या सामान्य माणसाचे लक्ष वेधून घेतात. दहशतवादी कृत्ये ही मुद्दाम घडवून आणलेले हिंसात्मक कृत्ये असतात. दहशतवादावरील तज्ज्ञ ब्रायन जेनकिन्स यांनी १९७४ साली म्हटले की, 'दहशतवाद म्हणजे नाट्य आहे.'

रोज कुठेनाकुठे निष्पाप माणसे अतिरेक्यांच्या हल्ल्याला बळी पडत असतात. भारत व पाकिस्तानमधील तणावाचे काश्मिर हे मुख्य कारण आहे. काश्मिर प्रश्न सोडविण्यासाठी पाकिस्तानने दहशतवादाचा आश्रय घेतला आहे. काश्मिरची अर्थव्यवस्था मुख्यतः पर्यटनावर आधारीत आहे. काश्मिरमध्ये डिसेंबर-२००२ पर्यंत १४००० व्यक्ती अतिरेक्यांच्या कारवायांना बळी पडल्या आहेत. संपत्तीचे कोट्यावधी रूपयांचे नुकसान झाले आणि लाखो लोक निर्वासित झाले. शासनाला लष्करावर प्रचंड खर्च करावा लागतो आहे.

पाकिस्तान पुरस्कृत संसदेवरचा हल्ला तसेच ताज हॉटेल, सी.एस.टी. रेल्वे स्टेशनवरील बेधुंद गोळीबार हेच दाखवून देते की या संघटना किती भीषण आहेत. त्यांना भारतात अराजक माजवावयाचे आहे.

१५.३.७ पंजाबमधील दहशतवाद : पाकिस्तानला दहशतवादी कारवाया करायची पहिली संधी पंजाबमध्ये मिळाली. पंजाबमधील अतिरेकी स्वतंत्र राज्याची 'खलिस्तान' ची मागणी करत होते. सुवर्णमंदिरात अतिरेकी आश्रय घेत असे. तेथे अतिरेकी कारवाया प्रमाणाबाहेर वाढू लागल्यावर भारतीय शासनाने सुवर्णमंदिरात लष्कर पाठविले. 'ऑपरेशन ब्ल्यू स्टार' मध्ये मुख्य दहशतवादी भिंद्रनवाले मारला गेला. त्यावेळीच्या शासनाने पंजाबमधील दहशतवाद संपविला. तेथील परिस्थिती आता सुधारली आहे.

१५.३.८ नक्षलवादी : आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, छत्तीसगड, ओरीसा, मध्यप्रदेश, बिहार, झारखंड, उत्तरप्रदेश ही राज्ये नक्षलवादी कारवायांनी ग्रस्त झालेली आहेत. काही तज्ज्ञांच्या मतानुसार १५ राज्यातील ५३ जिल्हे नक्षलवाद्यांच्या प्रभावाखाली आहेत.

नक्षलवाद्यांचे दोन गट आहेत. पिपल्स वॉर ग्रुप (सीपीआय) आणि माओअिस्ट कम्युनिस्ट सेंटर (एमसीसी) त्यांच्या तत्त्वांप्रमाणे नक्षलवादी हिंसाचार शोषणाविरुद्ध असतो. नेपाळमधील माओवादी बंडखोरांशी नक्षलवाद्यांचे संगनमत असल्याचेही आढळून आले आहे.

१५.३.९ मुंबई :- १३ मार्च, १९९३ रोजी मुंबईवर पहिला अतिरेकी हल्ला झाला. त्यानंतर मुंबईवर सातत्याने अतिरेक्यांचे हल्ले झाले. मुंबईची प्रचंड लोकसंख्या व त्या लोकसंख्येत रोज पडणारी भर यामुळे मुंबई हे अतिरेक्यांसाठी लक्ष ठरते. प्रत्येक हल्ला झाल्यानंतर 'गुप्तचर यंत्रणेचे अपयश' एवढेच कारण दिले जाते. ११ जुलै, २००६ रोजी मुंबईतील लोकलगाड्यांमध्ये केलेल्या हल्ल्यांचा उद्देश देशाच्या आर्थिक राजधानीत अस्थिरता निर्माण करणे हा होता.

थोडक्यात, दहशतवाद म्हणजे उघडपणे कायद्याला आव्हान देऊन त्याचा भंग करणे होय, दहशतवादी मार्गाचा अवलंब करून शासनाच्या आणि लोकांच्या मनात दहशत निर्माण करणे व आपले उद्दिष्ट साध्य करण्याचा प्रयत्न करणे होय. उदा. भारताच्या ईशान्य भागातील नागालँड, मणिपूर, मिझोराम, त्रिपुरा या प्रदेशात बंडाळी करून शासनाला जेरीस आणण्याचा

प्रयत्न केला जातो. आंध्र प्रदेशातील तेलंगणा, पंजाब, काश्मिर, गडचिरोली इत्यादी भागातील नक्षलवाद्यांच्या दहशतवादी बंडाळ्या आपल्याला नवीन नाहीत. कोणतेही दहशतवादी कृत्य म्हणजे फक्त एक घटना नसते. ती एक प्रक्रिया असते. त्या कृत्याचे अल्पकालीन तसेच दीर्घकालीन परिणाम असतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) 'दहशतवाद' ही संकल्पना स्पष्ट करा.

२) विविध राज्यातील दहशतवादी कारवायांचा आढावा घ्या.

१५.४ दहशतवादाची कारणे

१) **स्पर्धात्मक राजकारण आणि दहशतवाद्यांना राजकारण्यांचा आश्रय** :- यामुळे दहशतवादाला पाठिंबा मिळतो. अनेक दहशतवाद्यांना राजकीय संरक्षण असल्याचे सिद्ध झाले आहे.

२) **शत्रूराष्ट्र** :- दहशतवादी प्रवृत्तींना प्रोत्साहन देणे, त्यांना आर्थिक सहाय्य देणे, प्रशिक्षण देणे, शस्त्रे पुरविणे इत्यादी कृती अनेक राष्ट्रे करतात. दहशतवाद्यांच्या मदतीने शेजारील शत्रू राष्ट्रांमध्ये अंदाधुंदी, तणाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणे हा त्यामागे उद्देश असतो.

३) **भ्रष्टाचारी पोलीस यंत्रणा आणि प्रशासकीय व्यवस्था** :- स्थानिय पोलीस आणि प्रशासकीय यंत्रणा दहशतवादासाठी फार मोठ्या प्रमाणात जबाबदार आहेत. या वर्गाने कोणत्याही प्रकारच्या लाचलुचपतीला व दडपणाला बळी न पडता आपले कार्य केल्यास दहशतवादाला प्रतिबंध घालता येईल.

४) **भारताची आर्थिक स्थिती** :- असे आढळून आले आहे की, दारिद्र्य, बेकारी, विषमता, शोषण, मागासलेपणा यामुळे अनेक तरुण दहशतवादी संघटनांमध्ये सामील होतात.

५) **लोकांची वृत्ती** :- दिवसेंदिवस लोक स्वकेंद्रित बनत आहेत. आपल्याला इतरांचे काय ? ही वृत्ती बळावत आहे. पैसा आज लोकांचा देव झाला आहे.

इत्यादी कारणे भारतातील दहशतवादासाठी कारणीभूत आहेत.

१५.५ दहशतवादाचे सामाजिक परिणाम

दहशतवादी कृत्ये म्हणजे समाजात हिंसाचार वाढीस लावणे. खरं म्हणजे दहशतवाद म्हणजे समाजातील वाईट प्रकारचा हिंसाचार. ज्यामुळे भयमुक्त समाज निर्माण होऊ शकत

नाही. दहशतवादामध्ये तरुणांचा वापर घातक कारवायांसाठी केला जातो. वित्तहानी, प्राणहानी होते.

१५.५.१ दहशतवादाचे आर्थिक परिणाम :

दहशतवादावर अनेक तज्ज्ञांचे असे मत आहे की, भारतासारख्या गरीब देशामध्ये पैसा हे दहशतवादी संघटनांकडे आकर्षित होण्याचे प्रमुख कारण आहे. मागास भागातील तरुण अशा गोष्टींकडे चटकन आकर्षित होतात. उदा. गडचिरोलीसारख्या जिल्ह्यात उद्योगधंद्यांच्या पूर्ण अभावामुळे तरुणांचा ओढा पैसा देणाऱ्या अशा संघटनांकडे जातो. अतिरेकी संघटना आपले अर्थसहाय्य स्वतःच करतात. एलटीटीई बद्दल असे वृत्तांत सापडतात की, जगात कुठेही काम करणाऱ्या जाफनातल्या तामिळींना आपल्या उत्पन्नाच्या १०% भाग एलटीटीईला द्यावा लागतो. उत्पन्नाच्या अशा साधनांमुळे दहशतवादी संघटनांना आपल्या कारवाया सातत्याने चालविता येतात.

दहशतवाद्यांच्या आर्थिक परिणामांची आणखी एक बाजू म्हणजे दहशतवादी कारवायांमुळे त्या भागात गुंतवणूक करायला उद्योजक तयार होत नाही. त्यामुळे दहशतवादाने ग्रस्त झालेला भाग आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला राहतो.

१५.५.२ दहशतवादाचे राजकीय परिणाम :

दहशतवादाचा उपयोग काही विशिष्ट उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी केला जातो. उदा. विमानांचे अपहरण करुन शासनासमोर काही मागण्या करण्यात येतात. विमानातील प्रवाशांचे हित लक्षात घेऊन शासनाला त्या मागण्या मान्य कराव्या लागतात.

दहशतवादी जर आपल्या कारवायांमाध्ये सातत्याने यशस्वी होत राहिले तर लोकांचा शासनावरील विश्वास कमी होईल. जनतेला आपण निराधार आहोत असे वाटेल आणि शासन अकार्यक्षम असल्याची भावना जनतेत निर्माण होईल.

१५.६ दहशतवादावरील उपाययोजना

जागतिक स्तरावर हिंसाचार घडवून विध्वंस करणे हा दहशतवाद्यांचा मुख्य उद्देश आहे. सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक अशा सर्वच प्रकारच्या व्यवस्थेबद्धल आलेले निराशाजनक अनुभव व वैफल्यग्रस्तता तसेच साम्राज्यवाद, वसाहतवाद इ. च्या परिणामातून दहशतवाद्याचा उदय झालेला आहे. याशिवाय शत्रुराष्ट्राला सतत युद्धजन्य व तणावपूर्ण स्थितीत ठेवण्यासाठी काही राष्ट्राकडूनही दहशतवादाला प्रोत्साहन दिले जाते. या सर्व स्थितीचा विचार करता त्यावर उपाययोजनाही याच्याशी सबंधित असल्या पाहिजेत. काही उपाय योजना पुढीलप्रमाणे सुचविता येतील.

१) आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सहकार्याचा पुरस्कार करणाऱ्या राष्ट्रांनी संघटीतपणे दहशतवादी कारवायांना विरोध करणे व दहशतवादी हल्ले होणाऱ्या राष्ट्राला लष्करी मदत पुरविणे.

२) दहशतवादी कारवायांना पाठिंबा देणाऱ्या राष्ट्रांनी भविष्य काळातील धोका लक्षात घेऊन दहशतवाद्यांना मदत करणे बंद करणे.

३) दहशतवाद्यांच्या जाळ्यात अडकणाऱ्या तुरणांवर लक्ष केंद्रीत करुन त्यांचे बेरोजगारी, अज्ञान इ. प्रश्न दूर करुन त्यांना अशा कृतीपासून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न करणे.

४) देशांतर्गत धार्मिक, सांस्कृतिक एकात्मता निर्माण करण्यावर भर देणे. धार्मिक अल्पसंख्यांकाना राष्ट्रीय प्रवाहात आणण्यासाठी निश्चित धोरण आखणे आवश्यक आहे.

५) लष्करी व संघर्षपूर्ण कारवायांबरोबरच चर्चा, वाटाघाटी, प्रबोधन, गैरसमज दूर करणे इ. माध्यमातून दहशतवाद कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

६) प्रशासकीय क्षेत्रातील वशिलेबाजी, भ्रष्टाचार, अकार्यक्षमता दूर करणे आवश्यक आहे. भारतावरील दहशतवाद्यांचा हल्ल्यांशी अशा गोष्टींचा जवळचा सबंध आहे.

७) इलेक्ट्रॉनिक व प्रसार माध्यमांतून दहशतवाद्यांना मिळणारी प्रसिद्धी कमी करणे.

८) जी राष्ट्रे दहशतवाद्यांना मदत करतात अशा राष्ट्रांना दहशतवादी राष्ट्र घोषित करुन आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अशा राष्ट्राशी असलेले व्यापारी, आर्थिक व इतर प्रकारचे सबंध स्थगित करावेत.

अशा उपाययोजानांच्या माध्यमातून दहशतवादावर नियंत्रण आणणे शक्य आहे. परंतु त्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची व संघटीत संघर्षाची गरज आहे. याशिवाय प्रत्येक राष्ट्रातील विशेषतः भारतातील नेत्यांनी पक्षीय राजकारण बाजूला ठेवून दहशतवाद्यांचा मुद्यावर एकत्र येणे आवश्यक आहे. 'प्रथम राष्ट्र नंतर पक्ष' अशी भूमिका घेणे आवश्यक आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) दहशतवादाची कारणे व परिणाम यावर चर्चा करा.

____

____

____

____

१५.७ नक्षलवाद (Naxalism)

ब्रिटिश साम्राज्याच्या काळात उदयास आलेली सरंजामशाही व जमीनदारी पद्धती, आदिवासीचे जंगलावरील आणि शेतजमीवरील संपुष्टात आलेले हक्क, आणि भारतीय समाव्यवस्थेतील आदिवासी आणि गरीब लोकांच्या शोषणाची व द्वेषाची प्रवृत्ती या परिस्थितीत नक्षलवादी चळवळीची बीजे आहेत. या परिस्थितीच्या विरुद्ध आदिवासी, दलित, शोषित यांनी जमिनदार, सावकार यांच्या विरोधात हिंसात्मक पद्धतीने केलेली चळवळ म्हणजेच नक्षलवादी चळवळ होय. या चळवळीची सुरुवात पश्चिम बंगालमधील दार्जिलींग जिल्ह्यातील 'नक्षलवादी' या गावातून झाली. म्हणून त्याला 'नक्षलवादी' चळवळ असे म्हणतात.

२ मार्च १९६७ मध्ये नक्षलवादी गावात जमीनदाराच्या गुंडांनी एका शेतकऱ्याला मारले. त्या घटनेच्या दुसऱ्याच दिवशी जमीनीच्या एका मोठ्या भागाला लाल रंगाच्या झेंड्यांनी घेराव घालून जमिन खणण्यास सुरुवात केली. पोलिसांनी या शेतकऱ्यांवर हिंसात्मक कारवाई केली त्या

बदल्यात शेतकऱ्यांनी एका सबइन्स्पेक्टरची हत्या केली. पोलिस आणि शेतकरी, आदिवासी यांच्यात संघर्षाला सुरुवात झाली. जमिनदार, सावकार व पोलीस, सरकारी अधिकारी यांच्या अत्याचाराला बळी पडलेले आदिवासी व जाती प्रथेला त्रासलेले लोक संघटीत झाले. चार महिन्यात शेतकरी सभेच्या सभासदांची संख्या चार लाख झाली. कानु सन्याल, चारु मुजुमदार, मुजिबुर्रहान यांनी त्यांचे नेतृत्व केले. या नेतृत्वावर साम्यवादी (मार्क्स) चा प्रभाव होता. या चळवळीत चीनचा पाठिंबा होता. आजही या चळवळीला देशांतर्गत व विदेशातूनही पाठिंबा मिळत आहे. ही चळवळ भारतात दहा राज्यात व एकशे ऐंशी जिल्ह्यांमध्ये पसरलेली आहे. विशेषतः महाराष्ट्रातील गडचिरोली, गोंदिया, भंडारा, चंद्रपूर तसेच यवतमाळ, व किनवटचा काही भाग अशा मोठ्या प्रमाणावर जंगल प्रदेश असलेल्या जिल्ह्यामध्ये या चळवळीचे लोन पसरलेले आहे. अलिकडील काळात शहरी भागातही या चळवळीचा प्रसार होत आहे. तिने भारतीय राजकीय व्यवस्थेलाच आव्हान दिले आहे. यावरुन या चळवळीचे गंभीर स्वरुप लक्षात येते.

१५.७.१ नक्षलवादी चळवळीचे ध्येय, धोरण व वैचारिक भूमिका :

नक्षलवाद (Laxalism) या शब्दात 'वाद' (ism) हे शब्द आहेत. यावरुन ती एक विचारधारा म्हणून प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. या चळवळीची निश्चित ध्येये, धोरणे, कार्यक्रम, नेतृत्व व विचारधारा आहे. त्यांची वैचारिक भूमिका पुढीलप्रमाणे :

१) नक्षलवाद्यांच्या मते भारताला केवळ नाममात्र स्वातंत्र्य मिळाले आहे. ब्रिटीश गेले आणि वसाहती सदृश्य, सरंजामीसदृश्य व्यवस्था आली. काँग्रेस, मुस्लिम लीग, हे ब्रिटिश व्यवस्थेचे दलाल आहेत. ही व्यवस्था बदलण्यासाठी क्रांतीकारी उठावाशिवाय पर्याय नाही.

२) काँग्रेस शासन हे जमीनदार, सरंजामदार, सरदार, नोकरशाह आणि भांडवलदारांचे हितसबंध जपणारे आहे. भांडवलदारामार्फत परकीय आर्थिक हितसबंध जोपासले जातात. भारताचे परराष्ट्र धोरण अमेरिका धार्जिण आहे.

३) जमीन सुधारणा कायदे, जमिनीचे केंद्रीकरण, मालकी हक्क मुठभर लोकांच्या हाती, शेतमजूरांची पिळवणूक, बेरोजगारी, सावकारी व भरमसाठ व्याजाद्वारे शोषण, दलित आदीवासीचे शोषण ही सरंजामशाही व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये भारतात दिसून येतात.

४) नोकरशाही, भांडवलशाही, सरंजामशाही अमेरिकन साम्राज्यवादाला पूरक आहे.

५) वरील परिस्थितीमुळे कृषिक्रांती घडविणे आवश्यक आहे.

६) संघर्ष आणि परिवर्तनाचे साधन सशस्त्र संघर्षाचा पुरस्कार करणे.

७) प्रस्थापित शासनास जन पाठिंबा नाही ते शासन लष्कराच्या सहाय्याने टिकून आहे. प्रतिनिधिक व्यवस्था कुचकामी व दिखावू स्वरुपाची आहे.

८) आंतरराष्ट्रीय नेतृत्वाच्या मार्गदर्शनाखाली स्थानिक नेतृत्व कार्यरत राहील.

९) ग्राम पातळीवरील सत्ता श्रीमंत शेतकरी, जमिनदार वर्गाकडून काढून शेतकऱ्याच्या स्वाधीन केली जाईल व त्याद्वारा 'लाल दहशत' निर्माण केली जाईल.

वरील प्रमाणे नक्षलवादी चळवळीची ध्येय धोरणे व वैचारिक भूमिका आहेत.

१५.७.२ ध्येय धोरणांच्या अम्मल बजावणीचा मार्ग किंवा कार्यक्रम :

संसदीय पद्धती, घटनात्मक मार्ग, किंवा शांततामय व कायदेशीर मार्गावर नक्षलवाद्यांचा विश्वास नाही. त्यांच्या विचारांवर माओ-त्से-तुंग यांचा प्रभाव असल्याने 'क्रांतीचा मार्ग बंदुकीच्या नळीतून जातो' हे त्यांनी मान्य केले आहे. म्हणूनच हिंसक कारवायाच्या मार्गानेच ध्येय साध्य करण्यावर भर दिला जात आहे.

१) सावकारांवर धाडी घालणे.

२) पोलीसांना ठार मारणे, सरकारी पोलीस यंत्रणेला आव्हान देणे.

३) जमीनदार वर्ग शत्रू मानून त्यांच्या हत्या करणे, व त्यांच्याकडील धान्य व अन्य वस्तू गरिबांना वाटणे.

४) वन जमिनींचा ताबा घेऊन त्या शेतकऱ्यांना देणे.

५) अफवा तंत्राचा अवलंब करुन चाकू, भाले, तलवारी, बॉम्ब इत्यादींचा वापर करुन खून करणे, इमारतींना नुकसान करणे, शासकीय यंत्रणा कमी करणे.

६) निवडणुक प्रक्रियेवर घाला घालणे, मतदान केंद्रे ताब्यात घेणे, मतदारांमध्ये दहशत पसरविणे.

अशा प्रकारे आपली ध्येये, धोरणे अमलात आणण्यासाठी हिंसक मार्गाचा अवलंब करणे व त्यात शेतकरी, कामगार, शाळा-महाविद्यालयातील विद्यार्थी यांना सहभागी करुन घेण्यावर भर दिला जातो.

१५.७.३ नक्षलवादाची कारणे :

नक्षलवादी चळवळीचा उगम आणि त्यांची ध्येय धोरणे यात नक्षलवादी हिंसात्मक चळवळीची कारणे स्पष्ट झालीच आहेत ती पुढीलप्रमाणे :

१) कायद्याने जमीनदारी पद्धती नष्ट केली असली तरी कायद्यांची योग्य अंमलबजावणी न झाल्याने छुप्या अवस्थेत ती आजही आहे. जमीनदारी पद्धतीत छोटे शेतकरी, कुळ, मजूर यांचे आर्थिक, मानसिक शारिरीक शोषण केले जाते. हेच या चळवळीच्या उगमाचे प्रमुख कारण आहे.

२) स्वातंत्र्यानंतरही आदीवासी बहुतेक भागात रस्ते, वीज, पाणी, दवाखाने, शिक्षण या मूलभूत सुविधा शासन निर्माण करु शकले नाही. त्यामुळेच अज्ञानी, निरक्षर लोकांचे शोषण जमीनदार व प्रस्थापित वर्गाकडून केले जाते.

३) पोलिस, सरकारी अधिकारी यांच्याकडून हे आदीवासी, दलित जमातीतील गरिबी, अज्ञान, निरक्षरतेचा फायदा घेवून त्यांचे सर्व बाजूंनी होणारे शोषण. इ. दहशतवादाची कारणे आहेत.

१५.७.४ नक्षलवादावरील नियंत्रणाचे प्रकार :

नक्षलवाद ही राष्ट्रीय गंभीर समस्या बनली आहे. त्यामुळे ही समस्या सोडविण्यासाठी राज्य व केंद्रीय पातळीवर सतत प्रयत्न केले जातात. काही उपाय व शासकीय प्रयत्न पुढीलप्रमाणे :

१) आदिवासीना न्याय व हक्क मिळवून देणे.

२) उद्योगपती, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, सावकारी, जमीनदार, खनिज संपत्तीची लूट करणारे माफिया, शोषण करणारी यंत्रणा इ. चा नायनाट करणे.

३) जमीन सुधारणा कायद्याची योग्य अंमलबजावणी करुन त्यांना त्यांच्या जमिनी व त्यावरील हक्क मिळवून देणे.

४) विकासाच्या योजना त्यांच्यामार्फत पोहचविणे.

५) रोजगार निर्मिती करुन युवकांना मुख्य प्रवाहात आणणे.

६) पोलीसी कारवायांपेक्षा त्यांच्या प्रबोधनावर, मतपरिवर्तनावर भर देणे.

७) आदिवासी बहुल भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करणे.

८) राजकीय पक्षांनी स्वार्थी राजकारण बाजूला ठेवून राष्ट्रहिताच्या भूमिकेतून सर्वांनी सहकार्याने या प्रश्नावर उपाय शोधने आवश्यक आहे.

९) भूमिपुत्रांना त्यांचे हक्क प्रदान करुन ही व्यवस्था आपली आहे अशा विश्वास त्यांच्यात निर्माण करणे आवश्यक आहे.

१०) नक्षलवाद्यांशी लढा देण्यासाठी राज्य व केंद्र सरकारच्या धोरणात समन्वय असला पाहिजे.

११) भ्रष्ट सरकारी अधिकाऱ्यांवर कारवायी केली पाहिजे.

१२) शरणागती पत्करणाऱ्या नक्षलवाद्यांना शासनाकडून दिल्या जाणाऱ्या मोबदल्यात वाढ करणे, त्यांनी शासकीय नोकरीत सामावून घेणे.

१३) वनहक्क कायद्यांची योग्य अंमलबजावणी करणे.

१५.७.५ नक्षलवादी समस्या सोडविण्यातील अडथळे व आव्हाने :

नक्षलवादी चळवळीने आज इतके गंभीर स्वरुप धारण केले आहे की त्यावर उपाययोजना सुचविणे सोपे आहे परंतु त्या अमलात आणणे कठीण आहे. त्याचे काही कारणे :

१) शासनाच्या कोणत्याही कृतीवर नक्षलवाद्यांचा विश्वास राहिलेला नाही. त्यामुळेच शासनाने नक्षलवादी भागात रस्ते, वीज, मोबाईल टॉवर्स इ. सुविधा उभारण्याचा प्रयत्न केल्यास त्या नक्षलवद्यांकडूनच उध्वस्त केल्या जातात.

२) नक्षलवाद्यांचा सामना करण्यासाठी केंद्रीय राखीव पोलीस दल, सीमा सुरक्षा दल, केंद्रीय औद्योगिक सुरक्षा दल, सशस्त्र सीमा बल आणि राज्य पोलिस दले कार्यरत आहेत. परंतु या सर्वांमध्ये परस्पर समन्वयाचा अभाव आहे. प्रत्येकाची भूमिका व जबाबदारी याची स्पष्टता नाही.

३) सुरक्षा रक्षकांच्या गुप्तचर यंत्रणापेक्षा नक्षलवाद्यांची गुप्तचर यंत्रणा प्रभावी आहे.

४) आज नक्षलवाद्यांकडे एके ५६, रॉकेट लॉचर, शक्तीशाली स्फोटके, भूसुरुंग अशी अत्याधुनिक शस्त्रे आहेत. अशा शस्त्रांचा अभाव पोलीस यंत्रणेकडे आहे.

५) नक्षलवादी प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा आहे ती त्यांना लढण्यास नेहमी प्रवृत्त करते. याउलट सुरक्षा रक्षकांकडे त्याची उणीव आहे. इ. अनेक अडथळे आहेत.

नक्षलवाद ही जमीनदारी, सरंजामशाही, सावकारी व्यवस्थेने केलेल्या अन्यायाविरुद्ध झालेल्या संघर्षातून उद्‌भवलेली समस्या आहे. त्यांच्यावरील अन्याय दुर करुन आदिवासी, दलित, शेतकरी, शोषित समाजात शासकीय यंत्रणेबद्दल विश्वास निर्माण करुन ही समस्या सोडविणे शक्य आहे.

१५.८ सारांश

वरील सर्व विवेचनावरुन असा निष्कर्ष काढता येतो की, दहशतवाद, नक्षलवाद आणि राजकारणातील सत्ता संघर्षातून राजकारणाचे झालेले गुन्हेगारीकरण ही भारतीय राजकीय व्यवस्थेपुढील मोठी आव्हाने आहेत. असे असले तरी निवडणुक पद्धती व कायद्यातील सुधारणा, जनतेचे प्रबोधन, सामाजिक समस्या सोडविण्याला प्राधान्य आणि राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय सहकार्य इ. माध्यमातून या तिन्ही समस्यांवर नियंत्रण करणे शक्य आहे. यात जनता आणि सरकार जनता आणि पोलिस यंत्रणा यातील अंतर कमी होणे महत्त्वाचे आहे.

१५.९ प्रश्न

१) टिपा द्या.
   अ) दहशतवाद
   ब) गुन्हेगारीकरण
   क) नक्षलवाद
२) दहशतवाद म्हणजे काय ? तो फोफावण्याची कारणमिमांसा करा.
३) राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण म्हणजे काय ? ते कसे रोखता येईल ?
४) दहशतवादाची कारणे सांगून दहशतवादावरील उपाययोजनांची चर्चा करा.
५) नक्षलवाद म्हणजे काय ? नक्षलवादी चळवळीची ध्येय धोरणे व कार्यक्रम यांची थोडक्यात माहिती लिहा.
६) नक्षलवादाची कारणे सांगून नक्षलवादी समस्या सोडविण्यातील अडथळे स्पष्ट करा.

❖❖❖❖